

CONCEPTVOORSTELLEN LEERGEBIED MENS EN MAATSCHAPPIJ

7 mei 2019

INLEIDING

In dit document vindt u de conceptvoorstellen van de leraren en schoolleiders van het ontwikkelteam Mens & Maatschappij. Het team vraagt hierop uw feedback vóór 11 augustus. Ga voor de samenvatting van de voorstellen en om feedback te geven naar www.curriculum.nu.

Wat zijn dit voor voorstellen? De leraren en schoolleiders hebben een visie op het leergebied opgesteld, op basis daarvan de essenties van het leergebied benoemd (grote opdrachten) en die vervolgens uitgewerkt in kennis en vaardigheden voor het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs. Dit zijn de bouwstenen. Voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs heeft het team aanbevelingen geformuleerd voor de herziening van de eindtermen. De voorstellen gaan over de onderwijsinhoud (wat), niet over didactiek (hoe).

Op basis van uw feedback werkt het team hieraan verder, om het vervolgens te overhandigen aan de minister voor Basis- en Voortgezet onderwijs. De voorstellen van alle ontwikkelteams van leraren en schoolleiders voor de 9 leergebieden vormen de basis voor de actualisatie van de huidige kerndoelen en eindtermen.

Waarom deze actualisatie van het curriculum? Voor het eerst worden de kerndoelen van het primair en voortgezet onderwijs door leraren zelf en in samenhang geactualiseerd. Dit draagt bij aan doorlopende leerlijnen, de samenhang in het onderwijs, het terugdringen van overladenheid en de balans in de hoofddoelen van het onderwijs: kwalificatie, socialisatie en persoonlijke vorming. Lees verder op www.curriculum.nu en bekijk de animatie op www.curriculum.nu/animatie.

Het ontwikkelteam kreeg zes opdrachten mee:

- **Beschrijf het 'kennen en kunnen' van het leergebied:**
In dit tussenproduct staat een beschrijving van kennis (Grote Opdrachten 1 t/m 10 hebben betrekking op het 'kennen') en van vaardigheden (Grote Opdrachten 11 en 12 hebben betrekking op het 'kunnen').
- **Zorg voor samenhang:**
Het tussenproduct laat verschillende manieren van samenhang zien:
  - De Grote Opdrachten en bouwstenen sluiten aan op de verschillende schoolvakken binnen het leergebied.
  - In de beschrijvingen hanteert het ontwikkelteam zoveel mogelijk een gemeenschappelijke 'Mens & Maatschappij-taal': in bijlage 1 staan gebruikte begrippen toegelicht.
  - De Grote Opdrachten en bouwstenen van de leergebieden Mens & Maatschappij en van Mens & Natuur zijn vanuit eenzelfde kader ontworpen. Dat biedt de mogelijkheid, met name voor het basisonderwijs, om onderwijsdoelen in een later stadium in samenhang uit te werken.
- **Zorg voor een doorlopende leerlijn:**
De Grote Opdrachten en bouwstenen zijn geschreven voor zowel het basisonderwijs als het voortgezet onderwijs. De bouwstenen zijn verder uitgewerkt voor de onderbouw po, de bovenbouw po en de onderbouw vo. Voor de bovenbouw vo zijn aanbevelingen gedaan per schoolvakken.
- **Voorkom overladenheid:**
De vaardigheden en onderwerpen zijn zo gekozen dat deze aansluiten op ieder schoolvak. De gedachte hierbij is dat dit overlap voorkomt, mogelijkheden biedt voor onderwijs in samenhang en daarmee de overladenheid inperkt.

- **Bied ruimte aan scholen:**
Het ontwikkelteam kiest nadrukkelijk niet voor een bepaalde onderwijsvorm. Scholen bepalen zelf hoe zij de inhoud van het leergebied willen aanbieden: dat kan via schoolvakken of via vakintegratie.
- **Zorg voor een betere balans tussen de drie doelen van onderwijs:**
In de Grote Opdrachten is te zien hoe de beschrijvingen aansluiten op de drie doelen van onderwijs: leerlingen voorbereiden op hun rol in de maatschappij ('de maatschappij vraagt...'), leerlingen voorbereiden op het vervolgonderwijs ('het leergebied biedt...') en leerlingen ruimte bieden om hun talenten te verkennen en te ontwikkelen ('de leerling...').

LEESWIJZER

Het leergebied Mens & Maatschappij (M&M) omvat (vanuit de huidige situatie gezien): de kerndoelen bij oriëntatie op jezelf en de wereld (po) en de kerndoelen en eindtermen die horen bij de schoolvakken aardrijkskunde, bedrijfseconomie, geschiedenis, economie, filosofie, maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen (vo).

In dit document vindt u:

- De visie op het leergebied
- Grote opdrachten. Deze beschrijven de kern van wat leerlingen vanuit het perspectief van het leergebied nodig hebben om de wereld te kunnen begrijpen (kennis) en om in die wereld adequaat te kunnen handelen (vaardigheden).
- Bouwstenen. Deze bevatten een vertaling van de grote opdrachten in wat leerlingen per fase aan kennis (kennen) en vaardigheden (kunnen) nodig hebben. De bouwstenen vormen uiteindelijk, samen met de visie en de grote opdrachten, input voor de herziening van de kerndoelen en eindtermen. Bij Mens & Maatschappij zijn drie fases beschreven: onderbouw po (eindniveau groep 4), bovenbouw po (eindniveau groep 8) en onderbouw vo.
- Aanbevelingen voor de bovenbouw. De aanbevelingen zijn bedoeld voor het vervolgtraject waarin de eindexamenprogramma's voor de afzonderlijke M&M vakken worden ontwikkeld.

INHOUDSOPGAVE

1. VISIE OP HET LEERGEBIED MENS EN MAATSCHAPPIJ	5
2. EEN ONTWIKKELKADER VOOR HET LEERGEBIED	9
Kennis en vaardigheden binnen het ontwikkelkader	9
Verschillende grote opdrachten bij Mens & Maatschappij	11
Overzicht grote opdrachten en bouwstenen	12
Vaardigheden van het leergebied in relatie tot de brede vaardigheden	13
3. GROTE OPDRACHTEN	15
MM01 - Plaats en ruimte	15
MM02 - Tijd en chronologie	15
MM03 - Welvaart, schaarste en verdeling	16
MM04 - Welzijn	16
MM05 - Ethiek	17
MM06 - Diversiteit	17
MM07 - Macht en gezag	18
MM08 - Globalisering	18
MM09 - Duurzame ontwikkeling	19
MM10 - Technologie	19
MM11 - Denkwijzen	20
MM12 - Werkwijzen	20
4. BOUWSTENEN	22
MM01B1 Wereldbeeld	22
MM01B2 Ruimtelijke ontwikkeling	24
MM02B1 Tijdsindeling en oriëntatiekennis	26
MM02B2 Historische ontwikkelingen	28
MM03B1 Keuzegedrag	30
MM03B2 Produceren en organiseren	32
MM04B1 Welzijn	34
MM05B1 Waarden en idealen	36
MM06B1 Mensbeeld en identiteit	37
MM06B2 Cultuur	39
MM07B1 Organisatie van macht	41
MM07B2 Invloed en beïnvloeding	43
MM07B3 Samenwerking en conflict	45
MM08B1 Globalisering	47
MM09B1 Duurzame ontwikkeling	49
MM10B1 Technologie	51
MM11B1 Denken in tijd en ruimte	52
MM11B2 Denken vanuit meerdere perspectieven	54

MM11B3 Denken vanuit jezelf en vanuit anderen	56
MM11B4 Denken in overeenkomsten en verschillen	58
MM11B5 Denken in oorzaken en gevolgen	60
MM11B6 Denken vanuit keuzes en verantwoordelijkheden	62
MM11B7 Denken in betekenis	64
MM12B1 Informatie verwerven en verwerken	66
MM12B2 Onderzoeken	68
MM12B3 Waarderen, redeneren en argumenteren	70
5. AANBEVELINGEN VOOR DE BOVENBOUW	72
Aardrijkskunde.....	72
Economische vakken	74
Filosofie	76
Geschiedenis	77
Maatschappijleer, maatschappijkunde, maatschappijwetenschappen	78
BIJLAGE 1: BEGRIPPENLIJST	80
BIJLAGE 2: TOELICHTING BIJ RELATIE VAARDIGHEDEN MENS & MAATSCHAPPIJ EN BREDE VAARDIGHEDEN	82
BIJLAGE 3: BRONNENLIJST	90

1. VISIE OP HET LEERGBIED MENS EN MAATSCHAPPIJ

Inleiding

Deze visie betreft het leergebied Mens & Maatschappij voor zowel het primair onderwijs (po) als het voortgezet onderwijs (vo). Het leergebied gaat over de relatie tussen de mens en zijn (maatschappelijke) omgeving, hier en daar – in het verleden, het heden en in de toekomst.

Vanuit de huidige doelen gezien, omvat het leergebied de kerndoelen 'Oriëntatie op jezelf en de wereld'¹ (po), de kerndoelen 'Mens en maatschappij' (onderbouw vo) en de eindtermen van de schoolvakken aardrijkskunde, economie en bedrijfseconomie, filosofie, geschiedenis, maatschappijleer, maatschappijkunde en maatschappijwetenschappen (bovenbouw vo).

Scholen zijn autonoom om op basis van eigen onderwijskundige en organisatorische keuzes invulling te geven aan het leergebied M&M

Het leergebied Mens & Maatschappij

Het leergebied Mens & Maatschappij kijkt naar de wereld als leefomgeving van de mens en de mens als onderdeel van die wereld. Door vanuit meerdere perspectieven (historisch, economisch, geografisch, filosofisch en maatschappelijk) naar de soms complexe en steeds veranderende wereld om hen heen te kijken, leren leerlingen die wereld te begrijpen. M&M biedt kennis en vaardigheden als handvatten om ontwikkelingen, verschijnselen en vraagstukken niet alleen te begrijpen, maar erover ook een mening te vormen, die te waarderen en te beoordelen. Met dit als basis kunnen leerlingen in voorkomende gevallen weldoordachte keuzes van persoonlijk en algemeen belang maken. Tevens draagt het leergebied eraan bij dat leerlingen begrip krijgen voor de wijze waarop mensen in andere tijden of op andere plaatsen hun keuzes gemaakt hebben of maken.

Het leergebied sluit aan op de interesses, leefwereld en ontwikkelingsfase van de leerling maar stopt daar niet. M&M beoogt leerlingen met nieuwe werelden in contact te brengen, om vanuit nieuwe perspectieven te leren kijken en om vragen op te werpen. Het is van belang om de buitenwereld (het terrein van het leergebied) letterlijk en figuurlijk de klas in te brengen, maar ook om met leerlingen de buitenwereld (de omgeving, nationaal of internationaal) in te trekken.

Door het leergebied M&M ontwikkelen leerlingen een brede en genuanceerde kijk op en persoonlijke betrokkenheid bij de wereld om hen heen en zijn zij aan het eind van hun schoolloopbaan voldoende toegerust voor de volgende stap in hun persoonlijk en maatschappelijk leven.

Ontwikkelingen in de samenleving

Het leergebied M&M handelt over uiteenlopende (maatschappelijke) ontwikkelingen en verschijnselen zoals globalisering, pluriformiteit, identiteit, duurzame ontwikkeling en de invloed van technologie op onze samenleving. Iedere leerling krijgt er nu en in de toekomst mee te maken. Hij leert deze ontwikkelingen te begrijpen, zich er een mening over te vormen, te waarderen en te beoordelen.

Binnen M&M bieden de vakken, zowel afzonderlijk als in samenhang, diverse perspectieven waarmee leerlingen zich leren verhouden tot deze ontwikkelingen. Leerlingen leren bijvoorbeeld historisch en geografisch denken en redeneren, ontwikkelen zo historisch en geografisch besef en vormen zich een beeld van de wereld. Daarnaast leren ze keuzes te maken vanuit economisch besef, fundamentele (filosofische) vragen te stellen, ontwikkelen ze democratisch bewustzijn en doen ze kennis van de rechtsstaat op. De kernconcepten (belangrijke concepten en begrippen) binnen het leergebied en de

---

¹ 'natuur en techniek' valt bij curriculum.nu onder het leergebied Mens & Natuur

afzonderlijke vakken vormen het gereedschap en de gemeenschappelijke taal waarmee de samenleving gekend en geduid kan worden.

De ontwikkelingen die aan de orde komen moeten verwonderen, prikkelen en zoveel mogelijk aansluiten bij de actualiteit en de narratieven (persoonlijke verhalen) van leerlingen. Dit zou uitgangspunt moeten zijn om te komen tot vakinhoudelijke keuzes en een dusdanige selectie van onderwerpen waardoor overlappendheid voorkomen wordt en er ruimte blijft om onderwerpen uit te diepen. Binnen het leergebied kunnen metacognitieve vaardigheden sterk ontwikkeld worden. Die vaardigheden zijn tevens een vereiste voor toekomstbestendig onderwijs en een leven lang leren.

Mens & Maatschappij en de drie hoofddoelen van onderwijs

Binnen Mens & Maatschappij zijn kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming sterk verweven. Het terrein van het leergebied is immers de samenleving waarin de leerling nu en later zijn plek inneemt en hij als persoon tot ontwikkeling komt, en waarbij hij zich betrokken kan voelen. Door leerlingen te leren nadenken over verleden, heden en toekomst en hun rol daarin (vervolgopleiding, wonen en werken) draagt het leergebied bij aan het doeldomein kwalificatie. Hiervoor is een gedegen kennis van de wereld en beheersing van denkvaardigheden noodzakelijk. In het leergebied wordt er vanuit verschillende perspectieven naar informatie gekeken. Door middel van vakspecifieke benaderingen kan deze informatie systematisch worden omgezet naar kennis.

Binnen M&M gaat het over waarden, normen en cultuurkenmerken. Daarnaast gaat het om het begrijpen, vergelijken en waarderen van verschijnselen binnen de hedendaagse pluriforme samenleving. De leerlingen denken na over keuzes die in de samenleving worden gemaakt en de consequenties hiervan voor bijvoorbeeld interpersoonlijke relaties, internationale betrekkingen of duurzame ontwikkeling.

Door hen te begeleiden bij het zoeken naar en kritisch denken over waarheidsvinding en maatschappelijke ontwikkelingen, persoonlijke drijfveren, waarden, normen, motivaties en ambities draagt M&M bij aan de persoonsvorming van leerlingen. Het helpt hen bewust te worden van de eigen identiteit, autonomie, maar ook hun eigen grenzen en die van anderen.

Samenhang binnen het leergebied en daarbuiten

a. Samenhang binnen het leergebied

In een steeds complexere wereld is het van groot belang dat leerlingen worden toegerust om samenhang binnen en tussen de grote actuele (mondiale) ontwikkelingen en vraagstukken te zien. M&M is bij uitstek het leergebied waar leerlingen vanuit de diverse perspectieven inzicht krijgen in de wereldproblematiek, in ontwikkelingen vroeger en nu, hier en elders. Om leerlingen een eigen coherent en genuanceerd wereld- en mensbeeld te laten ontwikkelen, is het essentieel dat leerlingen leren hoe de verschillende (schoolvak)perspectieven op de werkelijkheid samenhangen. Daarom is het van belang dat er samenhang komt tussen de doelen van de verschillende M&M- vakken en verschillende leergebieden (zoals bij OJW in het basisonderwijs nu al samenhang is tussen de leergebieden M&M en M&N).

Hiermee worden de kennis en vaardigheden vanuit de verschillende disciplines betekenisvoller. Dit kan door brede Mens & Maatschappij-concepten te kiezen die vanuit verschillende (vak)perspectieven kunnen worden ingekleurd. Vakspecifieke kennis en vaardigheden worden niet uit het oog verloren; afzonderlijke vakbegrippen en vakvaardigheden blijven van belang.

De selectie van M&M-kernconcepten en vaardigheden kan (in po en vo) zorgen voor meer samenhang en minder overlap tussen de afzonderlijke vakken. Door leerlingen (dezelfde) concepten toe te laten passen in diverse maatschappelijke contexten kan ruimte gecreëerd worden. De benadering van actuele vraagstukken vanuit verschillende gezichtspunten werkt ook motiverend, appelleert aan de creativiteit van leerlingen en draagt bij aan het bereiken van meer diepgang. Deze benadering sluit aan bij ontwikkelingen in de samenleving en de behoefte van het vervolgonderwijs aan

leerlingen die een multidisciplinaire wijze van werken kennen. In dit opzicht kan M&M bijdragen aan een betere (start)kwalificatie.

b. Samenhang tussen het Mens & Maatschappij en andere leergebieden

Samenhang met andere vakken en leergebieden is er op het gebied van de overstijgende vraagstukken. Zo is er overlap en zijn er veel raakvlakken, bijvoorbeeld:

- ...met Burgerschap wat betreft de thema's en aspecten democratie, rechtsstaat, maatschappelijke betrokkenheid, participatie, (zelf)redzaamheid, en identiteitsvorming;
- ...met Mens & Natuur wat betreft fysische aardrijkskunde en ethische vraagstukken. In po is er nu al een relatie met dit leergebied en de vakken biologie, natuur en techniek;
- ...met Digitale geletterdheid wat betreft omgaan met digitale informatie, de invloed van technologie op onze samenleving en economie en hoe je jezelf daartoe verhoudt;
- ...met Rekenen & Wiskunde wat betreft rekenvaardigheid bij met name economie en aardrijkskunde;
- ...met Nederlands als het gaat om formuleren en redeneren, meningsvorming, beoordelen, waarderen, informatie interpreteren, evalueren, spreek- en luistervaardigheid;
- ...met Kunst & Cultuur waar het gaat om cultuurgeschiedenis, culturele diversiteit en identiteitsvorming;
- ...met Bewegen & Sport wanneer het gaat om omgaan met anderen, jezelf kennen en manieren van denken en (praktisch) handelen.

c. Samenhang tussen (kennis en) vaardigheden in het leergebied M&M en brede vaardigheden

Gezien de belangrijke rol die M&M speelt bij de drie doeldomeinen van onderwijs is het vanzelfsprekend dat alle brede vaardigheden, in meer of mindere mate, erin aan bod komen. Het gaat echter nooit om vaardigheden alleen; kennis is altijd voorwaardelijk. Om leerlingen toe te rusten voor de maatschappij en ze te vormen tot bewust denkende, handelende en keuzemakende burgers zijn enkele van deze brede vaardigheden van specifiek belang voor M&M: kritisch denken, sociaal-culturele vaardigheden, probleemoplossend denken en (praktisch) handelen. Deze vaardigheden zijn ook van belang met het oog op de doorstroming naar vervolgonderwijs (beroepsopleiding en hoger onderwijs).

Kritisch denken is nodig om vanuit meerdere perspectieven informatie te interpreteren, analyseren, evalueren en waarderen. Doordat leerlingen vanuit verschillende perspectieven culturen leren (h)erkennen en respectvol leren omgaan met andere visies, uitingen en gedragingen, en zich bewust leren worden van hun individuele en collectieve verantwoordelijkheid en handelen in de samenleving, worden bij M&M ook sociaal-culturele vaardigheden ontwikkeld.

Bij onderzoekopdrachten binnen M&M is veel aandacht voor probleemoplossend denken en (praktisch) handelen. Leerlingen signaleren niet alleen (grote en kleine) maatschappelijke problemen, maar werken ook aan oplossingsstrategieën en modellen om op basis daarvan besluiten te nemen.

Verbeterde doorlopende leerlijn en doorstroom

Het leergebied M&M moet zich meer dan nu het geval is richten op een betere doorstroom van het po naar het vo, binnen het vo (van onderbouw naar bovenbouw), en van het vo naar mbo, hbo en wo. Van jongs af aan komen leerlingen in aanraking met informatie vanuit de wereld om hen heen. De samenhangende perspectieven binnen M&M bieden de leerlingen in- en overzicht om zich een (evenwichtig) mens- en wereldbeeld te vormen. De samenhang binnen M&M moet vanaf het po tot en met de bovenbouw van het vo duidelijk aanwezig en herkenbaar zijn. Het benoemen van gezamenlijke concepten, brede en vakvaardigheden is dan een voorwaarde. Voor een goede doorstroom van het po naar het vo, en binnen het vo is het belangrijk dat alle leerlingen op bepaalde momenten in hun schoolloopbaan duidelijk omschreven

M&M -kennis en -vaardigheden beheersen. In de huidige onderwijspraktijk wordt na doorstroom naar vervolgonderwijs nog te vaak gestart op een lager dan gemiddeld niveau of wordt leerstof herhaald, om te zorgen dat alle leerlingen aanhaken. Dat doet geen recht aan het niveau waarmee veel leerlingen al instromen. Herhaling van reeds gekende leerstof motiveert niet en doet afbreuk aan efficiënt onderwijs. Daarom is een doorlopende leerlijn van belang, waarbij bij het formuleren van kerndoelen en eindtermen binnen de onderscheiden onderwijssectoren zoveel mogelijk rekening gehouden wordt met de verschillende kwaliteiten en competenties van de leerlingen.

CONCEPT

2. EEN ONTWIKKELKADER VOOR HET LEERGEBIED

Het was niet eenvoudig om een vorm te vinden om de inhoud van het leergebied Mens & Maatschappij te beschrijven.

Er zijn verschillende manieren waarop het leergebied kan worden beschreven. In de eerste consultatiefase bleek dat verschillende groeperingen, verschillende verwachtingen hadden van de beschrijving. Naast 'kennis & vaardigheden' werden ook beschrijvingen genoemd als: 'big ideas', 'bestaansverhelderende vragen', 'crosscutting concepts', 'thema's', 'rollen' of 'betekenisvolle contexten'. Voor het ontwikkelteam stond voorop dat de beschrijving van het leergebied voor iedere school en ieder onderwijsconcept herkenbaar moesten zijn. Er is dan ook gekozen om te werken vanuit een ontwikkelkader dat recht doet aan verschillende ideeën die er zijn om een curriculum te beschrijven. Daarmee doet de beschrijving recht aan de diversiteit van het Nederlandse onderwijs.

Het leergebied Mens & Maatschappij omvat meerdere schoolvakken die ook nog eens verschillend van aard zijn. De vakken verwijzen naar wetenschappen die op verschillende manieren (met verschillende methoden) kennis verzamelen. De beschrijving van het leergebied moest ook recht doen aan die verscheidenheid.

Tot slot zijn er in de huidige situatie grote verschillen in de wijze waarop scholen en onderwijssectoren het leergebied vormgeven. Een gemeenschappelijke taal ontbrak. Het ontwikkelteam gebruikt in de beschrijving van het leergebied zoveel mogelijk bestaande begrippen. In voorkomende gevallen kan dit tot verwarring leiden omdat hetzelfde begrip, in de verschillende onderwijssectoren of bij de verschillende schoolvakken, een andere betekenis kan hebben. Daarom is er een begrippenlijst opgenomen in de bijlage.

De ontwikkelteams Mens & Maatschappij en Mens & Natuur besloten om een gemeenschappelijk ontwikkelkader te ontwerpen:

- Er zijn veel overeenkomsten tussen deze leergebieden: beide leergebieden bestaan uit meerdere schoolvakken. Daarnaast zijn er veel overeenkomsten in de aard van de vakken: leerlingen leren de wereld om hen heen te beschrijven en te verklaren.
- Een gemeenschappelijk kader maakt dat de Grote Opdrachten en bouwstenen van de twee leergebieden op vergelijkbare manier kunnen worden gelezen en worden uitgewerkt. Dat biedt de mogelijkheid om onderwijsdoelen in een later stadium in samenhang uit te werken.

Kennis en vaardigheden binnen het ontwikkelkader

In het gemeenschappelijk kader worden kennis en vaardigheden beschreven. Kennis en vaardigheden verhouden zich als werkwoorden tot zelfstandige naamwoorden; in combinatie vormen ze de taal van het leergebied.

Bij 'kennis' maakt het ontwikkelteam onderscheid in concepten en contexten:

Concepten: een verzamelnaam voor kennis die leerlingen nodig hebben om uiteenlopende situaties te kunnen beschrijven en duiden. Concepten bestaan uit vaktaal (begrippen) maar ook uit ordeningen (chronologie of wereldbeeld), ideeën of theorieën. De concepten binnen Mens & Maatschappij zijn, anders dan bijvoorbeeld die binnen het leergebied Mens en Natuur, niet altijd eenduidig. Hoe we situaties beoordelen hangt af van de plaats waar en de tijd waarin deze zich afspelen. Kennis over tijd en ruimte en kennis over de ordening hiervan zijn daarmee belangrijke elementen die beschreven zijn als 'Geografisch- en Chronologisch referentiekader'.

Verschuiven, ontwikkelingen en vraagstukken kunnen daarnaast beschreven en beoordeeld worden vanuit verschillende aspecten:

- economische aspecten: de wijze waarop mensen in hun behoeften voorzien;
- sociale aspecten: de wijze waarop mensen samenleven en zich tot elkaar verhouden en persoonlijke aspecten: de wijze waarop mensen zichzelf zien en ontwikkelen;
- culturele en filosofische aspecten: de wijze waarop mensen zin geven aan hun bestaan;
- politieke aspecten: de wijze waarop (op verschillende niveaus) de macht is verdeeld en het bestuur is geregeld.

Ieder aspect levert nieuwe informatie op. Door die informatie te combineren, krijgen leerlingen inzicht in de complexiteit van de maatschappij. Deze verschillende aspecten zijn ook belangrijke elementen van de Grote Opdrachten.

Contexten: betekenisvolle situaties (zoals: (maatschappelijke-) vraagstukken, ontwikkelingen of verschijnselen). Het kan daarbij gaan om situaties die op zichzelf waardevol zijn (bijvoorbeeld: leerlingen bezoeken een natuurgebied of een oorlogsmonument). Het kan ook gaan om situaties waarin een bepaald concept, denkwijze en/of vaardigheid een bedoelde betekenis krijgt (bijvoorbeeld: leren over voeding in de context van 'gezondheid' of van 'duurzaamheid'). Het ontwikkelteam laat de keuze voor contexten zo veel mogelijk over aan de scholen en aan de leraren. Zij kiezen de situaties of de voorbeelden waarin de leerlingen kennis opdoen. Het ontwikkelteam vindt echter dat sommige contexten wel een plek in het nationale curriculum moeten gaan krijgen:

- belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen/vraagstukken zoals globalisering, duurzame ontwikkeling en technologisering
- contexten zoals actualiteit, beroepsoriëntatie, ontmoetingen/bezoeken, de eigen omgeving

Concepten en contexten zijn op het abstractieniveau van de Grote Opdrachten niet heel scherp te begrenzen. Toch is het onderscheid relevant omdat het duidelijk maakt dat er binnen het leergebied zowel aandacht is voor algemene, conceptuele, kennis als kennis over specifieke situaties (vraagstukken, ontwikkelingen of verschijnselen).

Bij de vaardigheden maakt het ontwikkelteam onderscheid tussen denkwijzen en werkwijzen:

Denkwijzen: manieren van kijken, ordenen en/of redeneren. De denkwijzen binnen het leergebied Mens & Maatschappij helpen leerlingen om maatschappelijke verschijnselen en menselijk handelen in het verleden en in het heden en mogelijk gewenst handelen in de toekomst te bestuderen en onderzoeken. Leerlingen zijn met behulp van denkwijzen in staat om (soms complexe) maatschappelijke problemen, verschijnselen en situaties te bestuderen en te analyseren om tot een beter begrip van deze problemen en verschijnselen te komen.

Werkwijzen: voor het leergebied kenmerkende handelingen en activiteiten. De werkwijzen binnen het leergebied Mens & Maatschappij gaan over de handelingen die leerlingen leren om kennis en inzicht te verwerven en handelingen die zij leren om een oordeel te kunnen vormen. In hun schoolloopbaan leren leerlingen de werkwijzen steeds weer te verfijnen en verdiepen.

Ook denkwijzen en werkwijzen zijn niet heel scherp te begrenzen; het onderscheid maakt wel duidelijk dat vaardigheden betrekking hebben op zowel het denken als het handelen.

De indeling van het ontwikkelkader is geïnspireerd op het National Research Council (2012), OECD (2017) en National Council for the Social Studies (2010). Daarnaast

kwamen deze elementen ook terug in gesprekken tussen ontwikkelteamleden en stakeholders. De hierboven genoemde vier elementen kunnen de suggestie wekken dat het hier gaat om leerstofelementen die onafhankelijk van elkaar kunnen worden aangeleerd. Niets is minder waar: ze komen in het onderwijs altijd in samenhang aan bod.

Verskillende grote opdrachten bij Mens & Maatschappij

De Grote Opdrachten zijn niet gelijksoortig:

- Er zijn Grote Opdrachten die de inhoudelijke kennis specificeren die leerlingen nodig hebben om zich te oriënteren in tijd en ruimte. Het gaat hier om een referentiekader van tijd en ruimte. Deze referentiekaders maken het mogelijk om de verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken uit de overige Grote Opdrachten in een geografische en historische context te plaatsen (Grote opdracht 1 & 2).
- Er zijn Grote Opdrachten die de inhoudelijke kennis specificeren die leerlingen nodig hebben om verschillende aspecten van samenlevingen in het verleden, heden en in de toekomst te begrijpen (Grote opdracht 3 t/m 7). Deze Grote Opdrachten krijgen nadrukkelijk vanuit meerdere vakdisciplines invulling (bij geschiedenis kan dit bijvoorbeeld in de vorm van diachrone thema's).
- Er zijn Grote Opdrachten die gaan over belangrijke maatschappelijke vraagstukken en ontwikkelingen (Grote opdracht 8 t/m 10).
- Er zijn Grote Opdrachten die gaan over vaardigheden: denk- en werkwijzen (Grote opdracht 11 & 12).

Overzicht grote opdrachten en bouwstenen

Referentiekaders		Kennis		Vaardigheden			
		Grote Opdrachten	Bouwstenen	11 Denkwijzen		12 Werkwijzen	
Geografisch referentiekader		1 Plaats en ruimte	1.1 Wereldbeeld 1.2 Ruimtelijke ontwikkeling				
Chronologisch referentiekader		2 Tijd en Chronologie	2.1 Tijdsindeling en oriëntatiekennis 2.2 Historische ontwikkelingen	11.2 denken vanuit meerdere perspectieven			
Maatschappelijk referentiekader	Economische aspecten	3 Welvaart, schaarste en verdeling	3.1 Keuzegedrag 3.2 Produceren en organiseren	11.3 denken vanuit jezelf en vanuit anderen		12.2 Onderzoeken	
	Sociale en persoonlijke aspecten	4 Welzijn	4.1 Welzijn	11.4 denken in overeenkomsten en verschillen			
	Culturele aspecten	5 Ethiek	5.1 Waarden en idealen	11.5 denken in oorzaken en gevolgen			
		6 Diversiteit	6.1 Mensbeeld en identiteit 6.2 Cultuur				
	Politieke aspecten	7 Macht en Gezag	7.1 Organisatie van macht 7.2 Invloed en beïnvloeding 7.3 Samenwerking en conflict	11.6 denken vanuit keuzes en verantwoordelijkheden		12.3 Waarderen, redeneren en argumenteren	
Vraagstukken		8 Globalisering	8.1 Globalisering	11.7 denken in betekenis			
		9 Duurzame ontwikkeling	9.1 Duurzame ontwikkeling				
		10 Technologie	10.1 Technologie				

Vaardigheden van het leergebied in relatie tot de brede vaardigheden

Binnen Curriculum.nu worden vaardigheden op verschillende niveaus gedefinieerd: brede of generieke vaardigheden (voor alle leergebieden) en vaardigheden binnen het leergebied. De vaardigheden binnen het leergebied zijn, in veel opzichten, een specificering van de generieke vaardigheden. Door te benoemen hoe vaardigheden binnen leergebieden zich verhouden tot de generieke vaardigheden, worden mogelijke dwarsverbanden tussen leergebieden zichtbaar.

In het onderstaande overzicht staan de relaties tussen de vaardigheden binnen het leergebied en de brede vaardigheden. In bijlage 2 worden deze relaties nader toegelicht.

nummer	M&M-denkwijzen en werkwijzen	A. manieren van denken en handelen	B. manieren van jezelf kennen	C. manieren van omgaan met anderen
		A1. Kritisch denken A2. Creatief denken en (praktisch) handelen A3. Probleemoplossen d denken en (praktisch) handelen	B1. Zelfregulering B2. Ondernemen d denken en handelen B3. Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan	C1. Sociale en culturele vaardigheden C2. Samenwerken C3. Communicatie
MM11B1	Denken in tijd en ruimte.	A1		C1
MM11B2	Denken vanuit meerdere perspectieven.	A3		
MM11B3	Denken vanuit jezelf en vanuit anderen.	A3	B1	C1 - C2 - C3
MM11B4	Denken in overeenkomsten en verschillen.	A2		C1
MM11B5	Denken in oorzaken en gevolgen.	A1	B2	C1
MM11B6	Denken vanuit keuzes en verantwoordelijkheden.	A2	B1 - B2 - B3	C2
MM11B7	Denken in betekenis.		B1	

MM12B1	Informatie verwerven en verwerken.	A1 - A2		C3
MM12B2	Onderzoeken.	A1 - A2 - A3		C1
MM12B3	Waarderen, redeneren en argumenteren.	A1	B1	C1 - C3

CONCEPT

3. GROTE OPDRACHTEN

MM01 - Plaats en ruimte

Relevantie

De plaats waar verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken zich afspelen, is van belang. Iedere plaats is anders: de wereld is een groot mozaïek van verschillende gebieden met unieke eigenschappen en kenmerken. Een geografisch referentiekader ondersteunt een wereldbeeld waarin kennis over gebieden en kennis over de samenhang tussen gebieden samengaan. Zo ontstaat een beeld van de wereld met unieke kenmerken en ruimtelijke patronen.

Inhoud

De samenleving vraagt om geïnformeerde burgers die kennis hebben over mensen en gebieden, ver weg en dichtbij. Door vraagstukken in hun ruimtelijke context te plaatsen, zijn leerlingen beter in staat om specifieke omstandigheden mee te laten wegen in hun keuzes.

Het leergebied M&M vormt en vergroot het wereldbeeld van leerlingen, het geeft een eigentijds beeld van de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld. Het leergebied laat zien hoe mensen de ruimte ordenen, onder invloed van en in wisselwerking met natuurlijke en sociale omstandigheden. En hoe gebieden met elkaar verbonden zijn.

Door leerlingen kennis te laten maken met verschillende gebieden leren zij zichzelf beter plaatsen in de complexe wereld en kunnen die wereld beter begrijpen. Daarmee kennen ze ook waarde toe aan 'hun' plek op de wereld en krijgen ze bagage om zich betrokken en verantwoordelijk te voelen voor de wereld om hen heen. Dichtbij in de eigen omgeving en veraf als het gaat over de grotere (mondiale) vraagstukken.

MM02 - Tijd en chronologie

Relevantie

Gebeurtenissen, ontwikkelingen, verschijnselen en personen zijn verbonden met de tijd. Het ontwikkelen van tijdsbesef en het aanleren van een chronologisch referentiekader zijn noodzakelijk voor historisch denken en redeneren en voor historisch besef. Ook is een chronologisch referentiekader nodig om (hedendaagse) vraagstukken te doorgronden, vergelijkingen te kunnen maken tussen heden en verleden en een scenario's voor de toekomst te ontwikkelen.

Inhoud

De samenleving vraagt om geïnformeerde, betrokken burgers die inzicht hebben in de handelingen en motieven van mensen binnen een specifieke plaats en tijd. Leerlingen leven zich in, in personen en situaties uit het verleden en leren zich zo te verplaatsen in ervaringen en verhalen van anderen. Een chronologisch referentiekader helpt leerlingen om de wording van onze samenleving, haar instituties en tradities, beter te begrijpen.

Het leergebied M&M biedt leerlingen een chronologisch referentiekader van de regionale-, Nederlandse, Europese- en de Wereldgeschiedenis. Het levert betekenisvolle kennis op over indelingen van tijd in perioden.

Leerlingen ontwikkelen kennis over personen, gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen, en geven daaraan binnen het referentiekader betekenis. Leerlingen leren daarbinnen voorbeelden van zowel continuïteit als verandering.

Oriëntatiekennis leert leerlingen zichzelf en de wereld te begrijpen. Wat zijn de verhalen over ons verleden? Hoe verhouden die verhalen zich tot elkaar? Een chronologisch referentiekader is nodig voor oriëntatie op het heden en biedt handvatten voor het

beantwoorden van bestaansverhelderende vragen en het handelen met betrekking tot de toekomst.

MM03 - Welvaart, schaarste en verdeling

Relevantie

Ieder mens, iedere organisatie heeft doelen en wensen. Vaak overtreffen de doelen en wensen de beschikbare middelen zodat er keuzes moeten worden gemaakt. Niet iedereen kan dezelfde keuzes maken omdat niet iedereen toegang heeft tot dezelfde middelen. Keuzes zijn van invloed op de eigen welvaart en hebben consequenties voor die van anderen.

Inhoud

In de samenleving hebben productie, consumptie en verdeling een grote invloed op de fysieke- en sociale omgeving van mensen, niet alleen dichtbij maar ook veraf. Keuzeprocessen zijn tijd-, plaats- en cultuurafhankelijk en bij keuzeprocessen speelt beïnvloeding een belangrijke rol. Daarnaast is het ingewikkeld om de consequenties van keuzes op de langere termijn te overzien, bijvoorbeeld bij maatschappelijke vraagstukken als klimaatverandering en welvaartsverdeling.

Binnen het leergebied M&M leren leerlingen hoe mensen vanuit verschillende rollen (bijvoorbeeld klasgenoot, consument, burger of producent) en omstandigheden tot verschillende keuzes kunnen komen. Op welke manier komen keuzes tot stand en waar worden keuzes door beïnvloed? De leerlingen leren ook hoe mensen en samenlevingen omgaan met schaarste en verdelingsvraagstukken en ze leren over de rol die instituties (zoals overheden, bedrijven en banken) hierin hebben.

De leerling krijgt in de loop van zijn leven steeds meer verantwoordelijkheid bij het maken van keuzes. Daarnaast wordt de leerlingen zich steeds bewuster van zijn mogelijkheden en beperkingen om die keuzes te maken. Of het nu gaat over financiën en inkomensvoorziening (financiële zelfredzaamheid), beroepsoriëntatie of maatschappelijke en politieke keuzes. Het onderwijs ondersteunt leerlingen bij het vergroten van zijn mogelijkheden, het maken van afwegingen en bij het doorzien van consequenties van keuzes.

MM04 - Welzijn

Relevantie

Mensen zijn sociale wezens. We zorgen voor elkaar en verwachten ook zorg van elkaar. De afspraken die we, in onze eigen sociale omgeving, hierover maken, beïnvloeden ons eigen welbevinden en dat van anderen. Ook de omgeving zelf, zowel de sociale als fysieke en de randvoorwaarden die gecreëerd worden door de samenleving hebben invloed op het welbevinden. We meten ons maatschappelijk en individueel welzijn af aan indicatoren als veiligheid, (mentale) gezondheid en geluk. Deze grote opdracht is gerelateerd aan het grotere thema gezondheid binnen het curriculum.

Inhoud

In de samenleving maken we op allerlei niveaus keuzes die ons welbevinden en dat van anderen beïnvloeden. Allerlei factoren hebben invloed op onze leefomgeving. Op groepsniveau investeren we in sociale veiligheid, op maatschappelijk niveau gaat het om bijvoorbeeld verkeersveiligheid en de verzorgingsstaat.

Binnen het leergebied M&M leren leerlingen over het welzijn van de samenleving als geheel en hoe we onze zorg voor anderen hebben georganiseerd. Daarnaast leren leerlingen over de elementen die het welzijn en (psychisch) welbevinden van individuen

beïnvloeden zoals persoonlijke eigenschappen, (sociale) omstandigheden en leefomgeving. Kennis over het brein en over de wijze waarop je persoonlijkheid zich vormt draagt bij aan het inzicht in de (psychologische) ontwikkeling van de mens.

Kennis over gedrag en sociale processen maakt de leerling bewust van wat er in groepen en in de maatschappij gebeurt en wat zijn aandeel hierin is. Het onderwijs ondersteunt leerlingen ook bij het ontwikkelen van hun persoonlijk welzijn; via (zelf-)kennis over de persoonlijke ontwikkeling (zoals zelfredzaamheid, zelfdiscipline, zelfregulering, mentale veerkracht en omgaan met stress) en sociale ontwikkeling (zoals verbondenheid met elkaar).

MM05 - Ethiek

Relevantie

De waarden die mensen hebben bepalen hun idealen en hun beeld van een rechtvaardige verdeling van welvaart en welzijn. Zij zijn herkenbaar in (inter)nationale wetten en regels, mensenrechten, maar ook in gebruiken en gewoontes, in religies, ideologieën en politieke stromingen.

Inhoud

De diverse waarden en idealen over een rechtvaardige verdeling van welvaart, macht, zorg en onderwijs zijn niet altijd te verenigen. De samenleving vraagt om burgers die beseffen dat er altijd spanningen zijn tussen wat mensen nastreven en wat mogelijk is.

Binnen het leergebied M&M (h)erkennen leerlingen de diverse waarden en idealen om zo hun eigen beeld van rechtvaardigheid te ontwikkelen. Ze leren over levensbeschouwelijke-, ethische- en politieke tradities en stromingen.

Om met mensen met andere waarden en idealen samen te kunnen leven is het belangrijk dat de leerling andermans waarden en idealen op waarde kan schatten en op basis van eigen waarden om kan gaan met ethische dilemma's. Door deze bij zichzelf te verkennen en te onderzoeken (op morele vooronderstellingen, op religieuze en/of politieke oorsprong en op praktische haalbaarheid) kan hij zijn eigen positie ten opzichte van de voor hem ideale samenleving bepalen.

MM06 - Diversiteit

Relevantie

Mensen maken deel uit van meerdere groepen. Iedere groep heeft zijn eigen cultuur en zijn eigen mensbeeld; zijn voorstelling bij wat het betekent om mens te zijn. We maken ons de cultuur van deze groepen eigen en we geven ook (mede) vorm aan die culturen. Onze persoonlijke identiteit is daarmee verweven met de culturen en mensbeelden van de groepen waarvan we deel uitmaken maar komt ook voort uit persoonlijke eigenschappen.

Inhoud

In de maatschappij leven en werken mensen uit verschillende groepen en met verschillende achtergronden samen. De verschillende achtergronden kunnen de samenwerking verrijken maar ze kunnen ook leiden tot botsingen. Leerlingen komen door onder meer media en/of migratie steeds meer in aanraking met andere culturen, achtergronden en levensbeschouwingen. Daarnaast is er sprake van een toenemende individualisering in de samenleving. Hoe kunnen leerlingen als individu en binnen groepen met elkaar samenwerken en samenleven?

Het leergebied M&M biedt leerlingen kennis over diversiteit, of dit nu gaat over identiteit, culturen, mensbeelden en/of levensbeschouwelijke stromingen; of over taal en erfgoed als cultuurdragers. Leerlingen krijgen inzicht in het proces van de voortdurende ontwikkeling van hun persoonlijke identiteit en die van culturen. Ook sociale en culturele vaardigheden ontwikkelen hoort hierbij.

Het is belangrijk voor een leerling om te weten wie hij is, wie hij wil zijn, welke keuzes hij kan maken en hoe hij zichzelf kan ontwikkelen. Om zo mede te kunnen bepalen tot welke groep hij behoort en wil behoren en te ontdekken hoe hij zich tot anderen verhoudt.

MM07 - Macht en gezag

Relevantie

Macht gaat over de invloed van personen, bedrijven, media, instanties en overheid op anderen. Dit kan bijvoorbeeld door machtsbronnen in te zetten als wetten, kennis en informatie, functie, overtuigingskracht, geld en geweld. Personen, organisaties, bedrijven en landen proberen hun doelen te bereiken. Dat kan leiden tot conflicten of vormen samenwerking.

Inhoud

Zolang mensen in een samenleving macht als legitiem beschouwen is er sprake van gezag en staan zij toe dat zij beïnvloed worden. Maar hoe bepalen we hoe de (politieke en bestuurlijke) macht is geregeld? Zonder legitimiteit kan macht overgaan in het uithollen van de vrijheid. Burgers moeten door wetgeving en rechten beschermd worden tegen machtsmisbruik door andere burgers, bedrijven of de overheid. De democratische rechtsstaat en de mensenrechten spelen hierbij een cruciale rol.

Binnen het leergebied M&M leren leerlingen hoe de machtsverhoudingen tussen burgers, bedrijven en staat is georganiseerd, hoe het bestuur in ons land (inclusief de ontstaansgeschiedenis ervan) en in andere landen is geregeld. Het gaat ook over (inter-) nationale samenwerkingsverbanden en conflicten. En tevens over hoe leerlingen invloed kunnen uitoefenen op bestuur en besluitvorming; van leerlingenparticipatie op school tot aan landelijke of Europese verkiezingen.

In het persoonlijke leven van de leerling heeft hij ook te maken met macht en machtsverhoudingen. Wat mogen de overheid en bedrijven van je weten? Hoe beïnvloeden de media je keuzes? Bewustzijn van de manieren waarop je beïnvloed wordt, kan bijdragen aan het maken van weloverwogen keuzes en het volwaardig en actief functioneren binnen de democratische rechtsstaat.

MM08 - Globalisering

Relevantie

Onze levens zijn steeds meer vervlochten met de levens van andere mensen. In het verre verleden verplaatsten mensen, goederen en ideeën zich al over zeer grote afstanden, maar de globalisering zoals die nu plaatsvindt is van een andere orde. Er is sprake van een proces van wereldwijde economisch, politieke en culturele integratie. Dat leidt enerzijds tot afhankelijkheid en samenwerking op mondiale schaal, maar zorgt ook voor een sterkere identificering met onze eigen lokale omgeving.

Inhoud

Samenlevingen zijn steeds meer afhankelijk van elkaar geworden. Internationale handel, migratiestromen en culturele uitwisseling hebben grote invloed op maatschappijen. Samenlevingen en individuen moeten op zoek gaan naar manieren om zich te verhouden tot deze ontwikkelingen.

Binnen het leergebied M&M leren leerlingen hoe maatschappijen (internationaal) verbonden zijn met andere maatschappijen en hoe de verbondenheid steeds (sterk) aan verandering onderhevig is. Leerlingen leren over de wereldgeschiedenis en over relaties en interacties op verschillende schaalniveaus evenals over (internationale) politieke samenwerking en handelsrelaties.

Voor de leerling is het belangrijk om te leren hoe hij zich verhoudt tot 'het andere en het vreemde' en welke waarde het 'eigene' daarbij heeft. Hoe moet hij omgaan met (mondiale) ontwikkelingen die zo groot zijn dat niemand er richting aan kan geven. Het roept ook op tot persoonlijke afwegingen en stellingname (bijvoorbeeld: moeten of kunnen we samenwerken met landen die hele andere waarden en normen hebben?).

MM09 - Duurzame ontwikkeling

Relevantie

Duurzame ontwikkeling is een ontwikkeling die voorziet in de behoeften van de huidige generatie, zonder de behoeften van toekomstige generaties, zowel hier als in andere delen van de wereld, in gevaar te brengen. Hoe toekomstige generaties samenleven en in hoeverre de aarde in de toekomst nog leefbaar is, is afhankelijk van de keuzes die bedrijven, overheden, organisaties en individuen maken. Deze keuzes hebben gevolgen voor bijvoorbeeld de natuur, de bevolking, het welzijn en de welvaart.

Inhoud

In de huidige samenleving worstelen individuen, bedrijven en organisaties met de gevolgen van hun keuzes voor nu en later op sociale-, economische effecten en effecten op het leefmilieu. Mensen, bedrijven, organisaties en de overheid moeten zich voortdurend ontwikkelen om zich aan de veranderende omstandigheden aan te passen. Dit is een permanente uitdaging voor de samenleving.

Het leergebied M&M leert leerlingen hoe individuen en samenlevingen van invloed zijn op het klimaat, voedsel, grondstoffen, biodiversiteit en verdeling van de welvaart in de toekomst. Ze leren ook over de mogelijkheden en dilemma's die er zijn als individuen of maatschappijen willen veranderen. Daarbij is ook kennis nodig over hoe men in het verleden omging met vergelijkbare vraagstukken.

De leerling leert na te denken over zijn eigen (al dan niet duurzame) handelen en welke consequenties dat heeft, zowel hier en elders, nu en in de toekomst. Hij leert om te gaan met de dilemma's die voortkomen uit het streven naar een duurzame toekomst.

MM10 - Technologie

Relevantie

Technologie wordt door de mens bedacht en is onlosmakelijk verbonden aan de ontwikkeling van de mens en de verandering van de samenleving. Het is meer en meer de vraag of de mens of de techniek centraal staat.

Inhoud

Veel vraagstukken in de samenleving hangen samen met de inzet van technologie. Werk wordt geautomatiseerd en we zijn in staat om transport en communicatie steeds sneller te laten verlopen. Technologie speelt een grote rol bij veiligheidsvraagstukken (zoals defensie, terrorismebestrijding of in de bescherming tegen water). Technologie heeft ook onbedoelde gevolgen zoals ongelijkheid in digitale geletterdheid en daarmee ook gevolgen voor deelname aan de maatschappij. Het is de vraag of alles wat mogelijk is ook wenselijk is (ethische vraag).

Het leergebied M&M geeft inzicht in de betekenis die technologie heeft in het leven van mensen. Hoe technologie van invloed is op onze samenleving. Leerlingen leren hoe samenlevingen in het verleden zijn veranderd onder invloed van technologische ontwikkelingen. En hoe technologie voortkomt uit behoeften en mede wordt bepaald door (morele) waarden en doelen, zoals duurzaamheid, menswaardigheid, schoonheid of welvaart.

Met de huidige snelheid van technologische veranderingen is het belangrijk dat de leerling zich bewust is van de persoonlijke gevolgen die deze kunnen hebben. Concreet gaat het om de gevolgen voor bijvoorbeeld privacy, (digitale) manipulatie, voor studie en loopbaan en met betrekking tot financiële verleidingen. Hierin heeft ieder mens ook een persoonlijke verantwoordelijkheid te nemen en afwegingen te maken.

MM11 - Denkwijzen

Relevantie

Het leergebied Mens & Maatschappij omvat schoolvakken die verwijzen naar verschillende wetenschappelijke disciplines. Die disciplines en dus ook die schoolvakken hebben hun eigen taal en tradities, eigen methoden en technieken om de wereld te onderzoeken. Om recht doen aan die vakspecifieke kleuring en tegelijk meer samenhang in leerstofaanbod te garanderen zijn er voor het leergebied zogenoemde denkwijzen geformuleerd. Deze denkwijzen omschrijven de belangrijkste manieren van kijken en denken waarmee leerlingen het gereedschap krijgen om de werkelijkheid kunt leren begrijpen en duiden.

Inhoud

De samenleving verandert voortdurend. Dat vraagt om burgers die actuele verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken kunnen beschouwen en kunnen overdenken en de vaardigheden bezitten om kennis in nieuwe situaties te kunnen inzetten.

Het leergebied M&M biedt leerlingen de belangrijkste methoden of manieren van denken waarmee leerlingen binnen het leergebied en ook binnen schoolvakken naar de wereld kunnen kijken en deze kunnen duiden. Vaak gaat het om manieren van denken die leerlingen 'als vanzelf' toepassen, zoals: denken in oorzaken-gevolgen en denken in overeenkomsten en verschillen. Deze manieren van denken worden binnen het leergebied verdiept en expliciet gemaakt. Andere manieren van denken, zoals denken in tijd en ruimte of denken vanuit meerdere perspectieven zijn minder intuïtief.

Door leerlingen manieren van denken aan te bieden, ontwikkelen zij de vaardigheden die hen in staat stellen om in nieuwe situaties en in combinatie met hun kennis, na te denken over vragen, hoe ze als burger en als mens in deze wereld kunnen en willen zijn.

MM12 - Werkwijzen

Relevantie

Het leergebied Mens & Maatschappij omvat schoolvakken die verwijzen naar verschillende wetenschappelijke disciplines. Die disciplines en dus ook die schoolvakken hebben hun eigen taal en tradities, eigen methoden en technieken om de wereld vanuit een bepaald perspectief en met bepaalde vraagstellingen te onderzoeken.

Om recht doen aan die vakspecifieke kleuring en tegelijk meer samenhang in leerstofaanbod te garanderen zijn er voor het leergebied zogenoemde werkwijzen geformuleerd. Deze werkwijzen omschrijven de belangrijkste technieken waarmee leerlingen binnen het leergebied en ook over meerdere leergebieden heen zelf kennis kunnen verwerven en verwerken.

Inhoud

De samenleving vraagt om burgers die om kunnen gaan met grote hoeveelheden uiteenlopende vormen van informatie. Die informatie moet worden geordend, beoordeeld en worden gebruikt om met elkaar van gedachten te wisselen en uiteindelijk om besluiten te nemen.

Het leergebied Mens & Maatschappij leert leerlingen om op gestructureerde manieren informatie te verzamelen en te verwerken (al dan niet als onderdeel van) onderzoek doen en door te leren hoe geldig te redeneren en te argumenteren.

Door leerlingen uit te dagen om feiten en ontwikkelingen, nu, toen en straks, en ook de resultaten van hun onderzoek niet alleen te beschrijven, maar ook te waarderen en te beoordelen, draagt zij bij aan de vorming van jonge mensen tot mondige burgers, die hun bijdrage aan de samenleving kunnen leveren.

CONCEPT

4. BOUWSTENEN

MM01B1 Wereldbeeld

Gemeenschappelijke kennis over gebieden, de spreiding van verschijnselen en patronen bieden leerlingen houvast bij het ordenen en duiden van (nieuwe) informatie. Een wereldbeeld is gebaseerd op geografische informatie en wordt gekleurd door de plek van waaruit je die informatie bekijkt, beelden die mensen hebben en door persoonlijke ervaringen. De gemeenschappelijke kennis komt (tevens) voort uit de Grote Opdrachten.

1.1.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren over plaatsen en gebieden en over verschillen tussen gebieden. Ze leren gebieden te ordenen aan de hand van kenmerken (zoals: natuur) en belevingsaspecten (zoals: gevaarlijk).

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe zij plaatsen en gebieden kunnen beschrijven aan de hand van kenmerken en belevingsaspecten;
- hoe zij anderen kunnen uitleggen waar plaatsen en gebieden liggen;
- hoe plaatsen en gebieden ten opzichte van elkaar liggen (kaartbeeld).

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren een geografisch wereldbeeld aan en kunnen de spreiding van verschijnselen op kaarten duiden. Leerlingen leren dat je gebieden op verschillende manieren kunt indelen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de ordening van de aarde/wereld (en deelgebieden) aan de hand van de spreiding van natuurlijke kenmerken en sociale kenmerken (zoals bevolkingsconcentraties, welvaartsontwikkeling, culturen) en de relaties daartussen via kaarten;
- over de locatie van plaatsen/gebieden aan de hand van geografische aanduidingen (windrichtingen, evenaar, halfmond);
- over verschillende manieren waarop je gebieden kunt indelen, afhankelijk van de plek waar je woont of de manier waarop je tegen de verschijnselen aankijkt;
- over de gangbare indelingen van gebieden op basis van verschillende criteria (bv. wijken, provincies, landen, werelddelen, landschappen, natuurlijke zones).

1.1.b Bouwsteen VO-onderbouw

Leerlingen verbreden en verdiepen hun geografisch wereldbeeld: ze leggen relaties, kijken naar verschijnselen en gebieden op verschillende schaalniveaus, spreidingspatronen en processen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de afbakening van gebieden en over grenzen die soms betwist en niet eenduidig zijn. (zoals de grenzen van Europa, Afrikaanse staten, regionale afscheidingen);

- over het gebruiken van (digitale) kaarten bij plaatsbepaling;
- over verklaringen voor mondiale spreidingspatronen op basis van achterliggende processen zoals bevolkingsontwikkeling, verstedelijking en (sociaal-) economische ontwikkeling (handel, voedselproductie, grondstoffen);
- over sociaal-ruimtelijke verschillen op verschillende schaalniveaus;
- over ruimtelijke patronen in de eigen omgeving, Nederland, Europa en de wereld en het onderscheid van het specifieke en generieke.

CONCEPT

MM01B2 Ruimtelijke ontwikkeling

Gebieden veranderen voortdurend. Kennis over hoe veranderingen van gebieden tot stand komen en hoe gebieden elkaar beïnvloeden, helpt leerlingen deze veranderingen te duiden en te verklaren.

1.2.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe je kunt waarnemen hoe gebieden telkens veranderen. Ze leren hoe zichzelf en anderen bewust of onbewust veranderingen veroorzaken en hoe gebieden daardoor gaan verschillen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe hun omgeving kan veranderen (zoals: bij ingrepen van de mens of bij natuurlijke veranderingen);
- welke invloed leerlingen zelf op deze veranderingen hebben (zoals: verkeer, afval, wonen, spelen);
- over veranderingen die in het ene gebied van invloed zijn op andere gebieden (zoals: verkeersstromen, afval, wonen, werken).

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe verschillende ontwikkelingen samen tot veranderingen in gebieden leiden, hoe gebieden elkaar beïnvloeden en hoe gebieden op elkaar gaan lijken of juist van elkaar gaan verschillen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de ruimtelijke inrichting van de eigen woonomgeving;
- over diversiteit in de ruimtelijke inrichting in Nederland, Europa en andere delen van de wereld en op welke wijze de mens en de natuur hierop van invloed zijn;
- over de invloed op de ruimte van de verschijnselen en ontwikkelingen die in de grote opdrachten 3 t/m 10 beschreven zijn.

1.2.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over ruimtelijke ontwikkelingen en –vraagstukken, over tegenstrijdige belangen die spelen als het gaat om de inrichting van de ruimte en over oplossingen voor ruimtelijke vraagstukken.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de diversiteit in de ruimtelijke inrichting in Nederland, Europa en andere delen van de wereld en op welke wijze de mens en de natuur hierop van invloed zijn en de aard van relaties en verbondenheid tussen gebieden (economisch, politiek, cultureel);
- over de rol en positie (economisch, politiek, cultureel) van Nederland, de EU, de VS en China in de wereld;
- over (eigen) keuzes ten aanzien van de inrichting van de ruimte en de

- toekomstige gevolgen van deze keuzes;
- over de wisselwerking tussen mondiale processen en ontwikkelingen op lokale schaal.

CONCEPT

MM02B1 Tijdsindeling en oriëntatiekennis

Kennis van tijdsaanduidingen en tijdsindelingen helpt leerlingen om informatie te ordenen. Deze kennis is nodig om gebeurtenissen, (het handelen van) personen, objecten (gebouwen, voorwerpen, monumenten), vraagstukken, verschijnselen en ontwikkelingen in een historische context te plaatsen.

Kennis van tijdsindelingen alleen is echter onvoldoende. Leerlingen hebben daaraan gekoppeld ook kennis van algemene kenmerkende gebeurtenissen, ontwikkelingen en verschijnselen nodig.

Het historisch referentiekader dat uit deze twee componenten is opgebouwd (tijdsindelingen en oriëntatiekennis) is een functioneel hulpmiddel bij het ontwikkelen van historisch besef en het kunnen toepassen van (historische) denk- en redeneerwijzen.

2.1.a Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren over personen en gebeurtenissen in het verleden. Ze leren over ordeningen en eenvoudige tijdsaanduidingen.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over het gebruiken van eenvoudige tijdsaanduidingen (zoals 'heel lang geleden', 'onze tijd');
- over hoe gebeurtenissen kunnen worden beschreven aan de hand van tijdsaanduidingen, zoals vandaag, gisteren, lang geleden, toekomst;
- over hoe gebeurtenissen en personen in chronologische volgorde geplaatst kunnen worden;
- hoe een periode beschreven kan worden aan de hand van voorwerpen, gebouwen, personen en gebeurtenissen.

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen ontwikkelen een chronologisch referentiekader, bestaande uit tijdsindelingen en oriëntatiekennis. Het kader wordt verder ingevuld met kennis uit de overige bouwstenen.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- het begin van een gemeenschappelijk historisch referentiekader; een beredeneerde selectie van voorwerpen, personen, gebeurtenissen, en ontwikkelingen bij in ieder geval de Nederlandse en West-Europese geschiedenis, gekoppeld aan een periodisering in tijdvakken;
- over hoe gebeurtenissen kunnen worden beschreven en geordend aan de hand van tijdsaanduidingen (zoals: datum, jaartal, eeuw, periode, tijdvak, tijdperk);
- over manieren waarop (historische) voorwerpen, personen, gebeurtenissen, en ontwikkelingen werden en worden beschreven en beoordeeld, en hoe dit vanuit de (historische) context kan worden verklaard.

2.1.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen verdiepen hun kennis van het chronologisch referentiekader. Het kader wordt verder ingevuld met kennis uit de overige bouwstenen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- een gemeenschappelijk historisch referentiekader; een beredeneerde selectie van voorwerpen, personen, gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen uit de Nederlandse -, Europese - en wereldgeschiedenis en hun samenhang, gekoppeld aan een periodisering in tijdvakken;
- over hoe gebeurtenissen gedateerd kunnen worden aan de hand van jaartellingen en tijdsaanduidingen, zoals tijdvakken en de indeling in periodes voor de West-Europese geschiedenis en de wereldgeschiedenis;
- over verschillende manieren waarop aan historische voorwerpen, personen, gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen betekenis werd en wordt gegeven.

CONCEPT

MM02B2 Historische ontwikkelingen

Verschillende aspecten van de samenleving (zoals getypeerd in de overige Grote Opdrachten binnen dit leergebied) zijn door de tijd heen veranderd. Daarnaast zijn er ook politieke, culturele, economische en sociale aspecten tamelijk onveranderd gebleven. Kennis van specifieke veranderingen en voorbeelden van continuïteit, en kennis van de oorzaken (kantelpunten) en gevolgen is nodig. Hiermee kunnen leerlingen historische en actuele vraagstukken (bijvoorbeeld bestaansverhelderende vragen), ontwikkelingen, gebeurtenissen en het handelen van mensen binnen een historische context plaatsen. Deze kennis kunnen de leerlingen in verband brengen met de denk- en redeneerwijzen. Zo ontwikkelen zij historisch besef.

2.2.a Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren dat dingen kunnen veranderen maar ook hetzelfde kunnen blijven. Ze leren dat veranderingen bepalend zijn geweest voor het heden en invloed hebben op de toekomst.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over hoe het leven van mensen in de loop van de tijd verandert (in de familie, de eigen leefomgeving);
- over veranderingen in het verleden die mede bepalend zijn voor het heden;
- over veranderingen in het heden die van invloed zijn op de toekomst;
- voorbeelden waaruit blijkt dat niet alles verandert.

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren over eenvoudige historische ontwikkelingen. Ze leren welke invloed deze ontwikkelingen hebben gehad op het verleden en heden en hoe deze doorwerken in de toekomst.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over bepalende ontwikkelingen in de geschiedenis van de eigen plaats/regio, Nederland en Europa; zoals:
- over ontwikkelingen in middelen van bestaan en de wijze waarop mensen omgaan met hun natuurlijke omgeving;
- over ontwikkelingen in sociale verhoudingen en in de omgang met en de zorg voor elkaar;
- over ontwikkelingen in wat mensen geloven en de waarden en idealen die ze nastreven;
- over ontwikkelingen in gewoonten en gebruiken;
- over ontwikkelingen in burgerschap, staatsvorming, oorlogvoering en samenwerking;
- over ontwikkelingen in de technologie en de toepassingen daarvan;
- over de oorzaken en gevolgen van deze ontwikkelingen en hun invloed op het samenleven van toen en nu;
- over het plaatsen van deze historische ontwikkelingen binnen het historisch referentiekader; het verbinden met verschillende denk- en werkwijzen en het zo mogelijk koppelen aan de actualiteit.

2.2.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over complexe historische ontwikkelingen. Ze leren over de relaties tussen verschillende ontwikkelingen binnen het chronologisch referentiekader.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over bepalende ontwikkelingen in de geschiedenis van de eigen plaats/regio, van Nederland, Europa en de wereld en de wisselwerking daartussen; zoals:
- over ontwikkelingen in middelen van bestaan en de wijze waarop mensen omgaan met hun natuurlijke omgeving; over hun relaties tot andere ontwikkelingen;
- over ontwikkelingen in sociale verhoudingen en in de omgang met en de zorg voor elkaar; over hun relaties tot andere ontwikkelingen;
- over ontwikkelingen in wat mensen geloven en de waarden en idealen die ze nastreven; over hun relaties tot andere ontwikkelingen;
- ontwikkelingen in gewoonten en gebruiken; over hun relaties tot andere ontwikkelingen;
- over ontwikkelingen in burgerschap, staatsvorming, oorlogvoering en samenwerking; over hun relaties tot andere ontwikkelingen;
- over ontwikkelingen in de technologie en de toepassingen daarvan; over hun relaties tot andere ontwikkelingen;
- over het plaatsen van deze historische ontwikkelingen binnen het historisch referentiekader; het verbinden met verschillende denk- en werkwijzen en het zo mogelijk koppelen aan de actualiteit.

MM03B1 Keuzegedrag

In ons leven maken we bewust en onbewust voortdurend keuzes over hoe we onze tijd, aandacht en middelen inzetten. Deze keuzes hebben consequenties voor jezelf (nu en later) en voor de ander/ de omgeving (hier en daar). De keuzes hangen af van de eigen voorkeuren, ontwikkelde gewoonten en mogelijkheden om deze te veranderen, maar ook van de omstandigheden. Ook organisaties maken keuzes. De consequenties van de (gedane) keuzes zijn vooraf soms meer, soms minder met zekerheid vast te stellen; deze onzekerheid (risico) is van invloed op het keuzegedrag.

3.1.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren over keuzes die mensen maken om in behoeften te voorzien. Zij leren hoe de sociale omgeving (ouders, vriendjes etc.) deze beïnvloeden en hoe omstandigheden hierin een rol spelen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over het onderscheid tussen gewoontes en bewuste keuzes;
- over verschillende ruilmiddelen (zoals tijd en geld) die bestaan om in de behoeften te voorzien;
- over de spanning die bestaat tussen (oneindige) behoeften en de (eindige) beschikbare middelen;
- over beïnvloeding door anderen, reclame en media.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren dat keuzes impulsief en overwogen genomen worden. Leerlingen leren dat middelen (zoals: tijd, aandacht, geld) beperkt zijn en dat je 'moet' kiezen. Het financieel bewustzijn groeit.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- over patronen en gewoonten die het keuzegedrag van mensen beïnvloeden en dat je deze soms makkelijk soms moeilijk kunt veranderen;
- over de verschillen in keuzegedrag in consumptie tussen groepen in de samenleving (zoals: door inkomensverschillen of door culturele achtergrond);
- over manieren waarop je keuzes kunt prioriteren en kunt afstemmen op de middelen die je tot je beschikking hebt;
- hoe keuzegedrag beïnvloed wordt door anderen (bijv. reclame en sociale media);
- over de (on)mogelijkheden die de fysieke leefomgeving biedt in de relatie tot keuzes.

3.1.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen maken kennis met de arbeidsmarkt. Ze leren budgetteren en zien hoe keuzen doorwerken op de omgeving en wat de rol van de overheid hierbij is. Leerlingen leren organisaties te omschrijven.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- dat je middelen kunt inventariseren en afstemmen met behoeften (bijv. door een begroting van ontvangsten en uitgaven te maken en een tijdsplanning te maken);
- dat het keuzegedrag niet altijd rationeel is;
- over de invloed van de overheid en overheidsbeleid op keuzegedrag;
- over onzekere consequenties van keuzes en de invloed op keuzegedrag, bijvoorbeeld risico en verzekeren;
- over de invloed van de (onzekere) inkomenspositie op keuzegedrag, bijvoorbeeld kans op baanverlies en sparen;
- over de werking van de arbeidsmarkt en de rol van werknemers en werkgevers;
- over de prijs en opbrengst van lenen en sparen.

CONCEPT

MM03B2 Produceren en organiseren

Om in de behoeften te voorzien is het nodig om te produceren. Dat doen mensen soms alleen, maar veel vaker vanuit een samenwerkingsverband. Dat produceren gebeurt op tal van niveaus: in het gezin, dat voorziet in veiligheid, voeding en zorg, in de sportvereniging, in een niet-commerciële organisatie, maar ook bij (grote) bedrijven. Bij samenwerken met anderen is belangrijk om afspraken te maken over wat en hoe te produceren en hoe de verdiensten worden verdeeld. Ook de overheid heeft een belangrijke rol als het gaat om produceren en om de uiteindelijke verdeling. Daarbij heeft ze bijvoorbeeld via wetgeving een belangrijke voorwaardenscheppende rol en heeft ze als het gaat om de inkomensverdeling een rol via bijvoorbeeld het belastingstelsel en sociale wetten.

3.2.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren over beroepen en organisaties. Ze leren dat deze in verschillende behoeften voorzien. Ze leren dat in een organisatie ieder een rol heeft bij de totstandkoming van het eindresultaat.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over verschillende beroepen;
- over verschillende organisaties die er voor zorgen dat in behoeften wordt voorzien (zoals: winkel, ziekenhuis, sportvereniging);
- over afspraken en taakverdeling in groepen of organisaties;
- over de verschillende rollen en verantwoordelijkheden in een groep of eenvoudige organisatie (zoals: hoe weet iedereen wat hij/zij moet doen?);
- hoe de opbrengsten van inspanningen op verschillende manieren over een groep verdeeld kunnen worden (zoals: hoe zorg je ervoor dat je eerlijk verdeelt?).

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren over samenwerkingsvormen (zoals: de gemeente, waterschappen en een bedrijf). Ze leren over de verschillende rollen die er zijn binnen organisaties en hoe organisaties werken.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de rol van de (gemeentelijke) overheid en waterschappen in de plaatselijke behoeftevoorziening, zoals afspraken over huishoudelijk afval en straatverlichting;
- over het verschil tussen niet-commerciële en commerciële organisaties;
- over beslissingen die een eenvoudige organisatie neemt;
- over de rol van de fysieke omgeving in het produceren (bijv. dicht- of dunbevolkt gebied);
- over hoe gedeelde afspraken over de verdeling van de opbrengsten van inspanningen van belang zijn voor het voortbestaan van een groep of organisatie (zoals dat een niet als eerlijk ervaren verdeling ertoe kan leiden dat deelnemers niet meer meedoen).

3.2.b Bouwsteen VO-onderbouw

Leerlingen leren over de rol van de overheid in de economie. Ze leren hoe de verdeling

van het economisch resultaat wordt beïnvloed. Ze leren grondbeginselen voor het 'runnen van een bedrijf'.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over de indirecte en directe rol van de centrale overheid in de behoeftevoorziening (zoals scholing, politie en defensie);
- over eenvoudige principes met betrekking tot bedrijfsvoering (zoals voorraadbeheer en financiering);
- over de rol van geld, het bankwezen en het prijsmechanisme in het economisch verkeer;
- over de rol van de politiek-juridische omgeving op de economische structuur, zoals het belang van eigendomsrechten en rechtspraak;
- over demografische factoren die een rol spelen op de economische structuur (bijv. bevolkingsopbouw);
- dat er inkomensverschillen bestaan (bijv. door verschillende beroepen en verschillende tijdsinvestering);
- over belastingen, sociale zekerheid en wetten (verzorgingsstaat) en hun invloed op de inkomensverdeling.

MM04B1 Welzijn

Leerlingen leren over de elementen die het welzijn en (psychisch) welbevinden van individuen beïnvloeden zoals (sociale) omstandigheden of persoonlijke eigenschappen. Kennis over het brein en over de wijze waarop je persoonlijkheid zich vormt draagt bij aan het inzicht in de psychologische ontwikkeling van de mens. Zowel de sociale als fysieke omgeving heeft invloed op ons welbevinden en dat van de ander. We zorgen voor elkaar en verwachten ook zorg van elkaar. Deze zorg is georganiseerd in het stelsel van gezondheidszorg, dat ook tot dilemma's leidt.

4.1.a Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren over hun eigen emoties en gevoelens en die van een ander. Zo ontwikkelen ze een zelfbeeld en ontdekken leerlingen zichzelf in relatie tot de ander in hun directe omgeving.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

- over gevoelens van jezelf en de ander (o.a. vriendschap, verliefdheid);
- over verschillende emoties (blij, boos, bang, bedroefd);
- over verschillende soorten gedrag (gewenst en ongewenst gedrag).

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren meer en meer over hun eigen emoties en gevoelens en die van de ander, over hoe de wisselwerking met anderen verloopt, over de werking van hun brein en mogelijke leerstrategieën.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

- over gevoelens van jezelf en de ander, verschillende oorzaken van gevoelens (o.a. vriendschap, verliefdheid, seksualiteit);
- over het reguleren van emoties en de rol hiervan op de communicatie;
- over verschillende soorten gedrag en de wisselwerking tussen henzelf en anderen (o.a. pestgedrag);
- over de werking van het brein in relatie tot de persoonlijke ontwikkeling: geheugen, waarneming, emoties en leerstrategieën;
- over de organisatie, functie en taken van gezondheidszorg.

4.1.b Bouwsteen VO-onderbouw**Inleiding**

Leerlingen leren over de wisselwerking tussen zichzelf en de omgeving en de soorten gedrag, de werking van het brein in relatie tot de persoonlijke ontwikkeling en over gezondheidszorg in Nederland.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

- over emoties, gevoelens en gedrag en de invloed hiervan op communicatie;
- over de impact van sociale- en omgevingsfactoren op gevoelens, emoties en

- gedrag (o.a. oorzaken en gevolgen pestgedrag);
- over gevoelens met betrekking tot seksualiteit, respectvol gedrag, grenzen aangeven;
- over de werking van het brein in relatie tot de persoonlijke ontwikkeling: geheugen, waarneming, leerstrategieën en emoties, stress en beloningsmechanismen;
- over de organisatie, functie en taken van gezondheidszorg en morele dilemma's die hierbij horen (bijv. betaalbaarheid).

CONCEPT

MM05B1 Waarden en idealen

Mensen leven volgens hun eigen waarden. Deze waarden zijn herkenbaar in de idealen die mensen hebben en in wat ze doen: in gewoontes, levensbeschouwelijke en politieke stromingen. In een samenleving zijn verschillende groepen mensen met ook verschillende waarden die kunnen botsen. Waarden weerspiegelen het verschil tussen goed en fout, maar laten ook zien hoe iemand denkt dat een gelukkig leven eruitziet en wat een ideaal leven is.

5.1.a Bouwsteen po**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren dat mensen waarden hebben en zich daarnaar gedragen. Ze leren over de waarden van henzelf en die van anderen.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- wat zij belangrijk vinden en wat anderen belangrijk vinden;
- over idealen in hun eigen omgeving.

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren over de eigen waarden in hun omgeving, hoe ideaalbeelden invloed hebben op gedrag en op de samenleving en dat er verschil is tussen idealen en de werkelijkheid.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- dat wat zij belangrijk vinden, vertelt wat een ideaal leven is en dat te spiegelen aan hoe het leven voor hen in werkelijkheid is;
- over idealen die onder meer voortkomen uit religies en culturen;
- over verschillen tussen waarden en over de vraag of er universele waarden zijn;
- over ethische dilemma's en welke waarden hieraan ten grondslag liggen.

5.1.b Bouwsteen VO-onderbouw**Inleiding**

Leerlingen leren over identiteitsontwikkeling in de puberteit. Ze leren over de tijdelijkheid van moraal en over hoe een ideale toekomst eruit zou kunnen zien.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over wat voor hen een ideale wereld is en wat ervoor nodig is om die te kunnen bereiken;
- over de geschiedenis van idealen in verschillende culturen en samenlevingen;
- hoe idealen in de geschiedenis soms hebben geleid tot dramatische gevolgen;
- over rechtvaardigheid, vrijheid, verantwoordelijkheid en geluk;
- over actuele ethische dilemma's en de koppeling aan persoonlijke waarden.

MM06B1 Mensbeeld en identiteit

Het beeld dat iemand van zichzelf heeft en anderen van hem hebben is individueel bepaald en wordt medebepaald door de groep waartoe hij behoort. Identiteit kan meerdere vormen aannemen: persoonlijk, sociaal (in relatie tot anderen) en collectief. Niet alleen identiteit en cultuur bepalen hoe wij onszelf zien, maar ook ons mensbeeld. Onze identiteit gaat over sociale groepen en hoe we onszelf daarin zien. Cultuur gaat over gedeelde uitingsvormen en gebruiken. Een mensbeeld is hier onlosmakelijk mee verbonden en is veranderlijk in tijd en plaats. Nadenken over wat een mens is, betekent nadenken over wat jezelf bent.

6.1.a Bouwsteen po

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren over het beeld dat ze van zichzelf hebben. Dat beeld kan verschillen van het beeld dat anderen van je hebben. Waarin zijn mensen hetzelfde en waarin kunnen ze verschillen?

Kennissen en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over het beeld dat je van je zelf hebt;
- over het beeld dat anderen van jou hebben en dat hier een verschil tussen kan zitten;
- in hoeverre ze deel uitmaken van verschillende groepen en welke dat zijn;
- over stereotype mensbeelden;
- over verschillen tussen mensen en dieren.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren over een persoonlijke en een sociale identiteit; de mens is een individu en behoort ook tot groepen. De beeldvorming kan verschillen en wordt ook bepaald door vooroordelen en stereotyperingen.

Kennissen en vaardigheden

Leerlingen leren:

- wat hun identiteit bepaalt;
- over overeenkomsten en verschillen zijn tussen iemands persoonlijke en sociale identiteit;
- over verschillende beelden van (sociale) groepen, wat vooroordelen en stereotypen zijn en over discriminatie;
- over ideaalbeelden van een mens;
- over verschillen tussen mens en machine;
- over vrijheid en bepaald zijn.

6.1.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat identiteiten van personen en groepen (kunnen) veranderen net als de beeldvorming daarover. Tevens dat er verschillende mensbeelden zijn en over het verschil tussen lichaam en geest.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over een persoonlijke identiteit, sociale identiteit en collectieve identiteit en dat deze niet los staan van elkaar;
- dat identiteiten kunnen veranderen;
- over de gevolgen van vooroordelen en stereotypen voor (groepen) mensen en het beeld dat we van ze hebben;
- over het verband tussen identiteit en maatschappelijke positie;
- over mensbeelden en de verandering van mensbeelden in de geschiedenis;
- over het verschil tussen lichaam en geest.

CONCEPT

MM06B2 Cultuur

Mensen maken deel uit van een groep, die gekenmerkt wordt door gezamenlijke (gemeenschappelijke) waarden, normen, opvattingen, omgangsvormen en manieren om zich uit te drukken en voorstellingen te vormen. We noemen deze gedeelde zaken de cultuur van de groep. Cultuur is niet iets statisch maar relatief en continu aan verandering onderhevig. Uitdrukkingsvormen van cultuur zijn bijvoorbeeld taal, kunst, muziek, kleding en bouwstijlen.

6.2.a Bouwsteen po**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren dat mensen deel uit maken van verschillende culturen en levensbeschouwelijke stromingen, welke herkenbaar zijn aan verschillende uitdrukkings- en verschijningsvormen.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over gebruiken, leefgewoonten en feestdagen vanuit verschillende culturele achtergronden (zoals taal, kunst, muziek, eetgewoonten, kleding, bouwstijlen);
- over gebruiken en feestdagen bij verschillende levensbeschouwingen.

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren dat mensen deel uit maken van verschillende culturen en levensbeschouwelijke stromingen, die invloed hebben op iemands identiteit. En dat culturen niet statisch zijn en (kunnen) veranderen.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over gebruiken, leefgewoonten en feestdagen van mensen met verschillende culturele achtergronden in de wereld en de invloed hiervan op jezelf en de samenleving;
- over belangrijke geestelijke stromingen in de wereld en de invloed van hun kenmerkende eigenschappen op jezelf en de samenleving;
- dat cultuur tijd- en plaatsgebonden is en dat culturen kunnen veranderen.

6.2.b Bouwsteen VO-onderbouw**Inleiding**

Leerlingen leren over verschillende culturen en verschillende uitdrukkingsvormen en dat deze onderhevig zijn aan verandering. Culturen en levensbeschouwingen vallen niet samen maar er zijn wel verbanden.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over verschillende uitdrukkingsvormen van cultuur, waaronder taal, kunst en omgangsvormen;
- over soorten culturen: dominante, sub- en tegenculturen;
- over hoe culturen kunnen botsen en de oorzaken hiervan; en ook over hoe

- culturen elkaar kunnen verrijken;
- over hoe culturen en levensbeschouwingen (religie) zich tot elkaar kunnen verhouden;
  - over veranderingsprocessen binnen culturen;
  - over het verband tussen cultuur en levensbeschouwing enerzijds en mensbeeld anderzijds.

CONCEPT

MM07B1 Organisatie van macht

Macht is het vermogen om invloed uit te oefenen op het handelen van anderen. Formeel bestaat die macht uit de bevoegdheid om regels en wetten te maken, uit te voeren, te handhaven en sancties op te leggen aan wie ze overtreedt. Die bevoegdheid komt toe aan ouders en leerkrachten, en aan het bestuur van het land. Kinderen leren omgaan met regels en afspraken. Ze leren hoe bestuur en recht in onze democratische rechtsstaat is georganiseerd en de macht gedeeld. Ze denken na over vragen rond bestuur en recht en bereiden zich voor op hun rol als volwaardig burger met actief en passief stemrecht.

7.1.a Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren dat regels en afspraken nuttig zijn om samen te kunnen spelen en leven. Ze leren over macht- en gezagsdragers in en buiten de school en dat ze zelf ook een stem en rechten hebben.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over machts- en gezagsdragers en hun rol (zoals ouders, leerkrachten, de politie, ministers, de koning, president);
- over afspraken en regels en eventuele consequenties van het overtreden of breken daarvan;
- dat er op school, thuis en bij anderen soms andere regels gelden;
- over de rechten van kinderen;
- over veilig gedrag in het verkeer.

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren over bestuur en recht in de Nederlandse samenleving en dat Nederland een democratische rechtsstaat is. Ze leren over manieren waarop ze zelf invloed kunnen uitoefenen.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over macht- en gezagsdragers en het verschil tussen macht en gezag;
- over het vastleggen van afspraken in regels en wetten;
- over (het ontstaan van) de democratische rechtsstaat in Nederland en de grondwet;
- over het politieke bestel en de werking van de rechtspraak in Nederland (gemeente, Eerste en Tweede Kamer, regering, rechtbank);
- over verschillende staatsvormen (zoals monarchie en democratie);
- over kinderrechten en manieren om ervoor te zorgen dat die in de wereld worden nageleefd;
- over verkeersregels en gedrag in het verkeer.

7.1.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over Nederland als democratische rechtsstaat, hoe deze is ontstaan en functioneert; en over staatsvormen in Europa en de wereld. Zij kennen manieren om zelf invloed uit te oefenen.

Kennis

Leerlingen leren:

- over machts- en gezagsverhoudingen binnen bedrijven en organisaties en tussen landen;
- over het ontstaan van de democratische rechtsstaat in Nederland (De Grondwet, de basiswaarden en grondrechten in Nederland) en de EU;
- over de werking van het politieke bestel en de scheiding der machten (gemeente, provincie, Eerste en Tweede Kamer, regering, rechtspraak);
- over verschillende staats- en organisatievormen die er waren en (denkbaar) zijn (zoals dictatuur en republiek);
- over de naleving en de bedreigingen van mensenrechten nu en in het verleden.

CONCEPT

MM07B2 Invloed en beïnvloeding

Macht is het vermogen om invloed uit te oefenen op het handelen van anderen; dat kan formeel zijn maar ook informeel. Daarbij gaat het om begrippen en verschijnselen als gezag, status en sociale structuur, om invloed en beïnvloeding. Leerlingen leren over zulke informele verhoudingen en hoe ze daarmee om kunnen gaan. Behalve in het eigen leven, in de klas of op school, spelen informele machtsrelaties en beïnvloeding ook een rol in het politieke en maatschappelijke leven.

7.2.a Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren hoe regels, structuren en hiërarchie ontstaat in groepen. Ze worden zich bewust van zichzelf en hun rol(len) in die groep alsook van anderen en hun rollen in diezelfde groep.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over de eigen grenzen (fysiek, emotioneel) en het respecteren van de grenzen van anderen;
- over beïnvloeding met een bepaald doel (zoals: bij reclames of internet).

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren over hoe mensen elkaar beïnvloeden en hoe gezag ontstaat. De invloed van anderen dan thuis- en klasgenoten en ook van media nemen in deze levensfase toe.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over het herkennen en benoemen van de eigen grenzen (fysiek, emotioneel, seksueel) en het respecteren van grenzen van anderen;
- over de invloed van reclame, sociale media, games, vrienden(groep), ouders, idolen en anderen op wat ze voelen, denken en willen;
- over de manier waarop ze zelf in hun omgeving invloed kunnen uitoefenen.

7.2.b Bouwsteen VO-onderbouw**Inleiding**

Leerlingen leren over invloed en beïnvloeding van hunzelf en anderen (zoals hun peers en via sociale media die steeds belangrijker worden). Dit kan op grotere schaal gaan over mondiale thema's.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over het herkennen en benoemen van eigen grenzen (fysiek, emotioneel, seksueel) en het respecteren van de grenzen van anderen;
- over hoe reclame, sociale media, games, vrienden, ouders, idolen en anderen invloed hebben op henzelf en op anderen;
- over het verslavende aspect hiervan en welke strategieën er zijn om hiermee om te gaan;
- over de manier waarop ze zelf invloed kunnen uitoefenen: in de eigen omgeving en daarbuiten, in de samenleving en in de politiek (nu en later) en over de invloed

- van politieke besluitvorming op het dagelijkse leven;
- over welke middelen door macht- en gezagsdragers, bedrijven en organisaties ingezet kunnen worden om te informeren, te overtuigen en te beïnvloeden;
- over verschillende mechanismen van in- en uitsluiting in de maatschappij en het zo mogelijk handelen daarop.

CONCEPT

MM07B3 Samenwerking en conflict

Om doelen te bereiken hebben mensen belang bij samenwerken. In de klas, in de economie, in de maatschappij en in de politiek hebben mensen en groepen elkaar nodig om hun doelen te halen. Wanneer deze doelen en de daarbij behorende belangen te ver uit elkaar liggen, kunnen er spanningen of zelfs conflicten ontstaan.

7.3.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren over de doelen van mensen en dat anderen soms andere dingen willen en bedenken. Ze leren over het omgaan met en het oplossen van (eigen) conflicten.

Kennis en vaardigheden

De leerlingen leren:

- over het maken van afspraken en regels die nodig zijn voor samenwerken;
- over de voor- en nadelen van samenwerking;
- over oorzaken van conflicten door verschillende belangen, opvattingen en gevoelens;
- over het oplossen van conflicten.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren dat mensen soms verschillende doelen of belangen hebben, die kunnen leiden tot conflicten of tot samenwerking. Op grotere schaal gaat het om internationale conflicten of samenwerkingsvormen.

Kennis en vaardigheden

De leerlingen leren:

- over het opstellen van regels en manieren om zichzelf en elkaar daaraan te houden;
- over samenwerkingsvormen (binnen de klas, in een bedrijf, tussen politieke partijen, binnen de EU);
- over (internationale) conflicten uit het heden en verleden en de oorzaken daarvan;
- over strategieën om eventuele conflicten op te lossen;
- over de gevolgen van machtsverschillen van vroeger en nu (zoals kolonialisme);
- over actuele conflicten veraf en dichtbij, die soms een relatie hebben met het dagelijkse leven van leerlingen;
- over welke belangen spelen bij het trekken van grenzen en de invloed daarvan op conflicten.

7.3.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren over conflicten en samenwerkingsvormen op allerlei schaalniveaus, vroeger en nu; over achterliggende motieven en strategieën en over hoe deze van invloed zijn op de Nederlandse samenleving.

Kennis en vaardigheden

De leerlingen leren:

- over de Europese Unie en over andere (internationale) samenwerkingsverbanden; over het ontstaan hiervan en de doelstellingen;
- over internationale machtsverhoudingen;
- over conflicten uit het verleden die een relatie hebben met het Europa en de wereld van nu (zoals de Franse Revolutie of de Eerste Wereldoorlog);
- over strategieën om eventuele conflicten (geweldloos) op te lossen;
- hoe Europese landen hun belangen wereldwijd gingen verspreiden, vroeger en nu; en hoe dit leidde tot verzet;
- over actuele nationale en internationale conflicten die onder meer invloed hebben op de Nederlandse samenleving en op individuen;
- over de verschillende soorten grenzen die een gebied of regio afbakenen en wat de gevolgen zijn die kunnen optreden bij het trekken van grenzen.

MM08B1 Globalisering

Globalisering is een verzamelterm voor een set aan processen die er samen voor zorgen dat mensen een groeiend besef hebben van versterkte banden tussen wat hier in de wereld gebeurt en wat daar. Die processen – onder andere op economisch, sociaal-cultureel, politiek, technologisch en demografisch gebied – beïnvloeden en versterken elkaar, en maken globalisering tot een zeer complex verschijnsel. Bestudering van aspecten daarvan, van verbanden tussen aspecten van dat grote proces, en ook de relaties met andere mondiale thema's zoals duurzaamheid, technologie en gezondheid vragen om disciplinaire kennis, dagen uit tot interdisciplinair onderzoek, en doen een beroep op verschillende aspecten van de leerling als persoon en als burger.

8.1.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren dat de wereld om hen heen veel groter is dan ze kunnen waarnemen. Voor tal van behoeften zijn we afhankelijk van beslissingen van andere mensen die we niet direct kennen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe ze verbonden zijn met mensen uit andere delen van de wereld, bijvoorbeeld via de producten die hun ouders kopen en het eten dat zij eten;
- hoe klasgenoten en andere mensen in Nederland verbonden zijn met andere delen van de wereld, bijvoorbeeld vakantie en familiebanden.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren over internationale verwevenheid. Verscheidene processen zorgen voor het voortbestaan van wereldwijde netwerken. De gevolgen hiervan zijn deels zichtbaar in de directe leefomgeving.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over verschillende andere manieren waarop ze verbonden zijn met mensen uit andere delen van de wereld: productie, consumptie, cultuur en media;
- op welke manieren zijzelf, klasgenoten en andere mensen in Nederland verbonden zijn met andere delen van wereld door vakantie, migratie, familiebanden en/of de taal/talen die ze spreken en leren;
- over multinationale ondernemingen en internationale organisaties, zoals de EU en de VN, die het leven hier en daar bedoeld en onbedoeld beïnvloeden;
- over de bevolkingssamenstelling van hun dorp, wijk, stad en het land, en hoe deze o.a. door migratie veranderd is.

8.1.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat verschillende groepen in de wereld voor- en nadelen van globalisering ondervinden; dat er voor de toekomst risico's en kansen aan verbonden zijn; dat globalisering tegenkrachten oproept.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over hoe mensen uit alle delen van de wereld met elkaar verbonden zijn: productie, consumptie, dienstverlening; cultuur en media; politiek, technologie en risico's;
- over de voor- en nadelen van internationale arbeidsdeling op economisch, sociaal en ecologisch gebied;
- over historische achtergronden van het huidige proces van globalisering: kolonialisme, de industriële revolutie, imperialisme, dekolonisatie;
- over het lidmaatschap van Nederland van de EU en de VN en wat dit betekent voor economie en politieke besluitvorming;
- over de bevolkingssamenstelling van het land en migratiebewegingen wereldwijd, en hoe dit bijdraagt aan wederzijdse beïnvloeding en afhankelijkheid;
- over de sociale en economische gevolgen van globalisering en hoe het leidt tot polarisering en tegenreacties, zoals regionalisering en nationalisme versus het idee van mondiaal burgerschap.

CONCEPT

MM09B1 Duurzame ontwikkeling

Leerlingen leren dat de leefomgeving niet alleen moet voorzien in de behoeften van de huidige generatie maar ook in die van toekomstige generaties. Ze leren hoe individuen, overheden en individuele organisaties invloed hebben op duurzame ontwikkeling en daarin keuzes (moeten) maken. Naast instandhouding gaat het ook om het herstel van deze leefomgeving. Belangen (financieel, economisch, sociaal en ecologisch) nu en in de toekomst moeten in evenwicht worden gebracht. Daarbij gaat het ook om andere soorten dan de mens. Over hoe te komen tot duurzame ontwikkeling bestaan verschillende opvattingen.

9.1.a Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren over het menselijk gedrag en de gevolgen die dat heeft voor de leefomgeving. Dat wat we hier doen en gebruiken, gevolgen heeft voor de omgeving, andere mensen en diersoorten.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over het gebruik van natuurlijke hulpbronnen door mensen;
- hoe (afgedankte) producten en materialen opnieuw gebruikt kunnen worden;
- over hoe andere keuzes om een bepaald doel te bereiken een andere impact op de leefomgeving hebben;
- over de afwegingen die je maakt in een keuzeprocess en dat het afzien van een keuze lastig kan zijn.

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren over de verontreiniging van natuur en milieu; dat mensen bewust en onbewust bijdragen aan vervuiling en dat dit per individu verschilt; dat afspraken en handhaving noodzakelijk zijn.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- over het gebruik van natuurlijke hulpbronnen;
- over afval en recycling; waardoor afval veroorzaakt wordt en hoe afval verwerkt of opnieuw gebruikt wordt;
- over afspraken en toezicht op naleving die nodig zijn om tot verduurzaming te komen;
- hoe individuen, bedrijven, overheden en NGO's invloed hebben op duurzame ontwikkeling.

9.1.b Bouwsteen VO-onderbouw**Inleiding**

Leerlingen leren hoe levensstijl gevolgen heeft op de leefomgeving en de rol die zij, bedrijven en overheden hebben. Ze leren over de ecologische voetafdruk en maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over het verschil tussen hernieuwbare en niet-hernieuwbare natuurlijke hulpbronnen;
- over de principes achter het begrip circulaire economie;
- hoe negatieve gevolgen van de productie van consumptiegoederen deels afgewenteld worden op andere mensen en gebieden, en op toekomstige generaties en andere organismen;
- hoe de gevolgen van een levensstijl (kunnen) worden gedragen door andere gebieden, mensen en (toekomstige) generaties;
- over maatregelen die de overheid neemt om gedrag te beïnvloeden in relatie tot duurzaamheid;
- over de rol en verantwoordelijkheden van individuen, bedrijven (MVO), overheden en NGO's met betrekking tot duurzame ontwikkeling.

CONCEPT

MM10B1 Technologie

Technologie is van grote invloed op mens en samenleving. De technologie heeft invloed op hoe mensen met elkaar omgaan, hoe mensen handelen, hoe organisaties zich organiseren, maar ook heeft het zowel positieve als negatieve invloed op tal van veiligheidsvraagstukken. Technologische ontwikkeling is geen autonoom proces: het wordt door mensen bedacht en in de toepassing al dan niet gestimuleerd of begrensd. Leerlingen leren over hoe technologie wordt toegepast en waarom, en hoe dit in de loop van de tijd verandert.

10.1.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren over technologische middelen en verschillende toepassingen in hun eigen (school-) omgeving. Ze leren hoe techniek helpt bij bepaalde taken.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over technologische ontwikkelingen en toepassingen uit hun belevingswereld, vroeger en nu (zoals paard en wagen versus auto);
- over de zichtbare betekenis van technologie voor dagelijkse handelingen (zoals schaar, computer, smartboard).

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren over het gebruiken van technologische middelen. En ook dat samenlevingen in bepaalde tijden bepaalde technologie gebruikten en dat dit in de loop van de tijd verandert.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- hoe bij een tijdvak typerende technologieën horen;
- over de invloed die technologie op henzelf heeft;
- over maatschappelijke gevolgen van technologische ontwikkelingen;
- over de invloed van technologie op beroepen.

10.1.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren dat technologische ontwikkeling ontstaat door onderzoek. Dat technologie vaak bedacht is als antwoord op maatschappelijke vraagstukken, zoals op het vlak van veiligheid en welvaart.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren:

- over technologische ontwikkelingen en de tijd waarin ze plaatsvonden;
- over de invloed van technologie op gedrag en verhoudingen;
- over hoe technologische ontwikkelingen tot stand komen en al dan niet verspreid worden;
- over het ontstaan en de verandering van arbeidsdeling onder invloed van technologische ontwikkelingen (neolithische revolutie, industriële revolutie, digitale revolutie)

MM11B1 Denken in tijd en ruimte

Maatschappelijke verschijnselen en ontwikkelingen doen zich altijd voor in ruimte en tijd. Om ze te begrijpen, moeten leerlingen die verschijnselen en ontwikkelingen in een context kunnen plaatsen: zij moeten de plaats waarop en de tijd waarin verschijnselen en ontwikkelingen plaatsvonden of plaatsvinden, (ver)kennen en vanuit die omstandigheden onderzoeken.

11.1.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij gebeurtenissen kunnen beschrijven aan de hand van tijd en ruimte.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe ze tijdsaanduidingen (zoals: gisteren, morgen, vroeger, later) en tijdsindelingen (zoals: dag, week, maand, jaar, seizoen) kunnen gebruiken om gebeurtenissen en herinneringen te ordenen;
- hoe opeenvolgende gebeurtenissen elkaar kunnen beïnvloeden (zoals: vertellen hoe de opeenvolging was van gebeurtenissen: eerst deden we dit en toen gebeurde er dat);
- hoe plaatsaanduidingen (zoals: hier, daar, dichtbij, ver weg) en plaatsnamen omstandigheden en herinneringen kunnen ordenen;
- hoe een gebeurtenis in het ene gebied invloed kan hebben op een ander gebied (zoals: als er ergens winkels zijn, komen mensen uit de omgeving daarnaartoe);
- hoe omstandigheden van invloed kunnen zijn op gebeurtenissen (zoals: omdat het heel warm was die dag...).

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij verschijnselen en ontwikkelingen kunnen beschrijven en met elkaar in verbinding kunnen brengen binnen kaders van ruimte en tijd.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe je met tijdsaanduidingen (zoals: datum, jaartal) en tijdsindelingen (zoals: eeuw, periode, tijdvak, tijdbalk) gebeurtenissen chronologisch kunnen ordenen;
- hoe en op welke manieren historische gebeurtenissen mede voortkomen uit eerdere gebeurtenissen en van invloed zijn op die toekomst – maar die niet voorspellen;
- hoe plaatsaanduidingen (windrichtingen, evenaar, halfmond) en plaatsen (gebieden en steden) helpen bij het ordenen van de ruimte;
- hoe verschijnselen in gebieden mede worden beïnvloed door gebeurtenissen (of verschijnselen) in andere gebieden en hoe die met elkaar in verband staan.

11.1.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij verschijnselen en ontwikkelingen, die op verschillende schaalniveaus, in verschillende tijden of van een verschillende duur, kunnen beschrijven, vergelijken en verklaren.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- dat je verschillende indelingen van de tijd kunt maken, afhankelijk van de vragen die je stelt en het gebied waar het over gaat (bv. West-Europa, Azië, de wereld);
- hoe je historische gebeurtenissen, die zich op verschillende schaalniveaus of in verschillende tijden zich afspeelden en van een verschillende duur waren, met elkaar kunt verbinden;
- hoe je verschijnselen en ontwikkelingen ruimtelijk kunt ordenen aan de hand van meerdere plaats- en gebiedskenmerken;
- hoe je ruimtelijke patronen (op verschillende schaalniveaus) kunt verklaren vanuit relaties tussen gebieden.

CONCEPT

MM11B2 Denken vanuit meerdere perspectieven

Door verschijnselen, ontwikkelingen en/of vraagstukken vanuit meerdere perspectieven (sociale-, culturele- politieke-, economische-, historische- en geografische-; en in voorkomende gevallen ook religieuze en ethische) te bekijken, leer je deze beter te begrijpen en wordt ook duidelijk hoe complex en veelzijdig de werkelijkheid kan zijn.

11.2.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij gebeurtenissen vanuit verschillende perspectieven kunnen bekijken.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe zij een situatie of gebeurtenis vanuit verschillende kanten (perspectieven) kunnen bekijken, waarbij ieder perspectief nieuwe inzichten oplevert (zoals: het nieuw te ontwerpen schoolplein moet aantrekkelijk, veilig en niet te duur worden);
- hoe het innemen van verschillende perspectieven kan leiden tot dilemma's (zoals: goedkoop of kwaliteit?);
- hoe het innemen van verschillende perspectieven tot verschillende oplossingen kan leiden.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe het kijken vanuit verschillende perspectieven kan helpen bij het begrijpen van situaties.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe een ander of nieuw perspectief (cultureel-, politiek-, natuurlijk-, economisch- en/of ethisch), nieuwe inzichten kan geven over situaties;
- hoe informatie vanuit verschillende perspectieven kan leiden tot dilemma's (zoals: oude kerken kunnen worden onderhouden, gesloopt of een nieuwe bestemming krijgen);
- dat de keuze voor een perspectief invloed heeft op de oplossingen die we voor een probleem kiezen of het toekomstscenario dat we bedenken.

11.2.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij verschillende perspectieven kunnen inzetten om tot verschillende oplossingen te komen en eventueel toekomstscenario's te maken.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe een combinatie van culturele-, politiek-, religieuze-, natuurlijke-, technologische; economische- en/of ethische perspectieven een compleet beeld van een situatie (gebeurtenis of verschijnsel) geeft;

- hoe mensen het belang van de verschillende perspectieven vanuit verschillende waarden en belangen wegen (zoals: sommigen vinden het economisch perspectief belangrijk, anderen het ethisch perspectief);
- hoe de keuze voor een perspectief invloed heeft op de oplossingen die we voor een probleem kiezen of het toekomstscenario dat we bedenken;
- hoezeer het betrekken van meerdere perspectieven bij het opstellen van toekomstscenario's kan helpen om spanningen bij maatschappelijke keuzes weg te nemen.

CONCEPT

MM11B3 Denken vanuit jezelf en vanuit anderen

Individueen en groepen verschillen in hoe zij verschijnselen, ontwikkelingen, situaties en/of vraagstukken bekijken en beoordelen. De verschillen kunnen voortkomen uit levensbeschouwelijke overtuiging, culturele achtergrond, politieke- of persoonlijke opvattingen. Het oordeel van mensen hangt ook samen met de historische context waarin, de geografische plaats waarop, of de sociale positie waarin zij zich bevinden (standplaatsgebondenheid). Wanneer je probeert te begrijpen hoe 'de ander' kijkt en denkt, krijg je een completer en veelzijdiger beeld van de werkelijkheid.

11.3.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe beelden en ideeën van zichzelf van die van anderen kunnen verschillen.

Kennissen en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe je rekening kunt houden met de gevoelens, wensen, voorkeuren en gedachten van anderen;
- hoe anderen rekening met jou kunnen houden als zij weten hoe jij je voelt en welke voorkeuren en ideeën je hebt;
- dat mensen in andere tijden en mensen op andere plekken vaak andere beelden en ideeën hebben en hadden (zoals: familieleden in het buitenland die heel anders leven);
- dat verschil van inzicht kan leiden tot nieuwe ideeën en/of tot conflicten.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren de beelden en ideeën van henzelf en anderen te gebruiken bij het vormen van hun eigen beelden en ideeën.

Kennissen en vaardigheden

Leerlingen leren

- dat 'de ander' beter in staat is om je te begrijpen als je duidelijk kunt maken wat je emoties, voorkeuren, ideeën en gedachten zijn, en hoe je dat doet;
- hoe je rekening kunt houden met- en leren van de gevoelens, voorkeuren, ideeën en gedachten van anderen;
- op welke manieren tijd waarin mensen leven en de plaats waar zij wonen van invloed is op de manieren waarop zij tegen zaken aankijken (standplaatsgebondenheid);
- hoe het je verplaatsen in een ander een nieuwe kijk kan geven op een situatie (zoals bij de vraag 'zou ik ook zo denken als ik ... ');
- op welke manieren verschil in opvattingen tussen mensen kunnen worden overbrugd.

11.3.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe hun beelden en ideeën en die van anderen tot stand komen en hoe je kunt omgaan met verschillende denkbeelden.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- op welke manieren (de eigen) emoties, voorkeuren, ideeën en opvattingen zijn te herleiden tot onderliggende waarden;
- hoe en in welke mate de (culturele-, economische- of levensbeschouwelijke-) achtergrond van mensen een rol speelt bij de vorming van hun waarden;
- waardoor de tijd waarin mensen leven en de plaats waar mensen zij een rol speelt bij de manier waarop zij tegen zaken aankijken, en in welke mate dat bepalend is;
- hoe je je door je te verplaatsen in anderen tot nieuwe inzichten kunt komen – en welke kennis je daarvoor nodig hebt;
- hoe en waarom verschil in opvattingen tussen mensen voor conflicten zorgen, hoe we die kunnen overbruggen, maar ook hoe we fundamentele verschillen naast elkaar kunnen laten bestaan.

CONCEPT

MM11B4 Denken in overeenkomsten en verschillen

Mensen kijken als vanzelf naar overeenkomsten en verschillen, of het nu gaat over overeenkomsten en verschillen tussen (groepen) mensen, bedrijven, gebieden of tijden. Binnen het leergebied leren leerlingen hoe je perioden kunt vergelijken: sommige zaken veranderen maar niet alles verandert (continuïteit en verandering). En daarnaast hoe je gebieden kunt vergelijken: dan is het van belang om te weten op welk schaalniveau je kijkt. Door te kijken naar overeenkomsten en verschillen, gaan we ons afvragen waarom of waardoor ze er zijn. Het scherpt onze blik en relateert het belang van eigen ervaringen in het hier en nu.

11.4.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij overeenkomsten en verschillen kunnen benoemen.

Kennissen en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe zij voorwerpen en situaties kunnen vergelijken (zoals: 'wat is er anders en wat is hetzelfde?');
- hoe ze situaties en verschijnselen kunnen ordenen op basis van kenmerken (zoals: 'hoe kun je zien of iets oud is?');
- waardoor overeenkomsten en verschillen ontstaan (zoals: 'hoe komt het dat het op sommige plaatsen druk is en op andere plaatsen rustig?').

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij overeenkomsten en verschillen kunnen verklaren.

Kennissen en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe ze verschijnselen en ontwikkelingen kunnen vergelijken (zoals: 'wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen ... en ...');
- hoe ze verschijnselen en ontwikkelingen kunnen ordenen of classificeren aan de hand van overeenkomstige- of onderscheidende kenmerken (zoals: 'in welke periode kun je dit voorwerp vinden?');
- dat overeenkomsten en verschillen tussen mensen (mede) voortkomen uit politiek-, culturele-, economische-, historische-, geografische- of levensbeschouwelijke achtergronden.

11.4.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij verschijnselen en ontwikkelingen aan de hand van overeenkomstige- en onderscheidende kenmerken kunnen vergelijken en verklaren.

Kennissen en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe zij verschijnselen en ontwikkelingen kunnen vergelijken aan de hand van criteria (zoals: 'hoe hebben politieke keuzes ertoe geleid dat, hoe hebben economische keuzes...');
- hoe zij verschijnselen en ontwikkelingen op meerdere manieren kunnen ordenen

- of classificeren aan de hand van overeenkomstige- of onderscheidende kenmerken (zoals: 'in welke categorieën kun je deze informatie indelen?');
- in welke mate politiek-, culturele-, economische-, historische-, geografische- of levensbeschouwelijke achtergronden bij mensen overeenkomsten en verschillen verklaren.

CONCEPT

MM11B5 Denken in oorzaken en gevolgen

Verschijselen, ontwikkelingen en vraagstukken hebben veelal meerdere oorzaken en kunnen meerdere gevolgen hebben. Binnen het leergebied Mens en maatschappij gaat het zelden om eenduidige of noodzakelijke verbanden ('als dit, dan altijd dat'). Ook toeval, omstandigheden en de motieven van individuen en organisaties spelen een rol en hebben bedoelde en onbedoelde gevolgen. Wanneer we onderscheid maken in een korte- en lange termijn, of kijken op een ander schaalniveau, komen andere oorzaken en gevolgen in beeld.

11.5.a Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren om eenvoudige gebeurtenissen te beschrijven aan de hand van oorzaken en gevolgen. Ze leren dat er een verband kan zijn tussen oorzaak en gevolg.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

- hoe ze een gebeurtenis kunnen beschrijven in termen van oorzaak en gevolg (zoals: 'hoe kwam het dat...?'; 'wat gebeurde er door...?');
- dat verschillende oorzaken en verschillende gevolgen tegelijkertijd een rol kunnen spelen (zoals: 'wat gebeurde er nog meer voordat...?');
- hoe mensen invloed kunnen hebben op oorzaken en gevolgen (zoals: 'wat was er gebeurd als...?').

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren dat verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken veelal meerdere oorzaken hebben en meerdere bedoelde of onbedoelde gevolgen kunnen hebben.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

- dat een gebeurtenis meerdere oorzaken en meerdere gevolgen kan hebben (zoals: 'welke oorzaken waren er voor...?'; 'wat waren de gevolgen door...?');
- dat oorzaken en gevolgen van verschillend belang kunnen zijn (zoals: 'wat was een belangrijke oorzaak?');
- dat handelingen van mensen ook onbedoelde gevolgen hebben (zoals: 'was het de bedoeling dat...?');
- dat er gevolgen zijn op korte termijn en op lange termijn.

11.5.b Bouwsteen VO-onderbouw**Inleiding**

Leerlingen leren hoe je oorzaken en gevolgen van verschijnselen, ontwikkelingen, problemen en vraagstukken kunt beschrijven, verklaren en voorspellen.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

- hoe je verschillende soorten oorzaken en gevolgen kunt onderscheiden (zoals: 'hoe zien de economische gevolgen van deze gebeurtenis eruit?');
- hoe oorzaken en gevolgen verschillend van aard kunnen zijn: aanleiding, directe

- oorzaak, diepere oorzaak, enzovoorts;
- hoe je verschillende oorzaken en verschillende gevolgen kunt wegen (zoals: 'wat was de belangrijkste oorzaak?');
- hoe beslissingen van mensen, organisaties en instituties bedoelde en onbedoelde gevolgen kunnen hebben (zoals: 'wat kan een gevolg zijn van een wet op...?'; 'hoe heeft deze ontwikkeling ervoor gezorgd dat bedrijven die keuzes maakten?') en dat elk gevolg zelf weer een oorzaak kan zijn;
- in welke mate 'waarschijnlijkheid' een rol speelt in ons denken over gevolgen en oorzaken.

CONCEPT

MM11B6 Denken vanuit keuzes en verantwoordelijkheden

Het maken van afgewogen keuzes en het inschatten van de gevolgen van die keuzes is niet altijd gemakkelijk. Keuzes in vrijheid gemaakt brengen ook verantwoordelijkheid met zich mee. Deze keuzes vormen mede je identiteit. Naast dit existentiële vraagstuk wordt het maken van keuzes complexer als het aantal alternatieven toeneemt (de zogenaamde keuze paradox).

11.6.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij een keuze kunnen maken en hoe hun keuze gevolgen kunnen hebben voor anderen.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe zij een keuze kunnen maken uit alternatieven (zoals: door te prioriteren, te stemmen, niet te kiezen, door te overleggen);
- hoe en waarom sommige keuzes voor hen gemaakt worden en hoe sommige keuzes hun eigen keuzes zijn;
- hoe keuzes die zij maken van invloed kunnen zijn op andere mensen.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe groepen keuzes maken en hoe verantwoordelijkheid bij het maken van keuzes hoort.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe zij keuzes kunnen maken (zoals: 'wat moet je weten voordat je een keuze kunt maken?');
- hoe complex keuzes soms zijn (zoals: 'zijn er situaties waarin je mensen niet moet helpen?');
- hoe zij worden beïnvloed bij het maken van keuzes (zoals: door reclame);
- dat zij verantwoordelijk zijn voor de keuzes die zij in vrijheid maken.

11.6.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren hoe verschillende instituties keuzes maken, dat deze gevolgen hebben voor de eigen mogelijkheden voor het maken van keuzes.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe mensen keuzes maken vanuit belangen en motieven, en dat informatie en strategie daarbij een rol speelt (zoals: 'waarom maakt dit bedrijf deze keuze?');
- hoe een keuzeproces werkt bij botsende waarden (zoals: 'hoe wegen we de belangen van verschillende groepen bij een proces of probleem af?');
- hoe keuzes van bedrijven en instituties van invloed zijn op je keuzemogelijkheden;

- op welke manieren de overheid, bedrijven en instituties keuzes voor hen maken en hoe zij zich daar toe kunnen verhouden (zoals: 'wat is verstandig om anderen over te laten beslissen en waar wil ik zelf over beslissen?');
- waar verantwoordelijkheden mogelijk liggen bij het maken van keuzes (zoals: 'als ik zonder licht rijd en ik word aangereden, wie is er dan verantwoordelijk?').

CONCEPT

MM11B7 Denken in betekenis

Mensen denken in taal en geven zo betekenis aan wat zij ervaren. Door gezamenlijke taal te gebruiken delen mensen hun ervaringen en daarmee ook de betekenis die zij geven aan hun ervaringen. Deze betekenis is voor mensen belangrijk omdat zij hiermee zin geven aan hun eigen bestaan. Leerlingen groeien op in een werkelijkheid waarin de dingen vaak al een betekenis hebben maar zij kunnen ook zelf leren de betekenis te benoemen of te vinden. Zo wordt iedere leerling aangesproken als uniek persoon. Ook leren leerlingen met elkaar het gesprek te voeren over wat zij om zich heen zien, horen en meemaken en dat anderen een verschillende beleving kunnen hebben bij een gelijke gebeurtenis.

11.7.a Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren grote (levens-)vragen naar aanleiding van wat zij zelf ervaren te benoemen en met elkaar te bespreken.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren:**

- (filosofische) vragen te stellen over wat zij om zich heen zien, horen en meemaken;
- dat er vragen bestaan, waarop niet makkelijk een antwoord te vinden is;
- met elkaar, vanuit een houding van verwondering en respect, naar elkaar te luisteren;
- hoe zij hun gedachten over wat ze meemaken op verschillende manieren (muziek, woorden, beelden, beweging) kunnen uitdrukken.

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren hun eigen wereldbeeld te verwoorden en te analyseren hoe het komt dat zij denken zoals ze denken. Hierbij leren ze hoe anderen kunnen verschillen in het geven van betekenis.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

- hoe filosofische vragen te stellen en hierover (samen) na te denken;
- hun eigen gedachten over wat zij om zich heen zien, horen en meemaken, analyseren en hoe dat kan verschillen van anderen;
- luisteren naar gedachten van anderen en daar op reageren;
- hoe symbolen uiting kunnen geven aan een ervaring;
- met anderen na te denken over de verschillen tussen waarden en over de vraag of er universele waarden zijn;
- ethische dilemma's te herkennen en welke waarden hieraan ten grondslag liggen.

11.7.b Bouwsteen VO-onderbouw**Inleiding**

Leerlingen leren om gezamenlijk betekenis te geven aan ervaringen. Hierbij leren zij bestaande betekenissen te herkennen en te analyseren. Leerlingen ervaren dat zij een uniek persoon zijn en vormen hun narratief.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- hoe je in een groep na kunt denken over abstracte concepten bij persoonlijke ervaringen;
- hoe wezenlijk met anderen te spreken over de betekenis van hun ervaring en daarover na te denken (filosoferen);
- na te denken over welke betekenis zij geven aan hun eigen leven;
- over omgaan met onverwachte, ingrijpende gebeurtenissen (contingentie) en kwetsbaarheid;
- hoe bestaande betekenissen te herkennen zijn aan menselijk gedrag, taal of symbolen;
- na te denken over rechtvaardigheid, vrijheid, verantwoordelijkheid en geluk;
- ethische dilemma's uit de actualiteit te koppelen aan persoonlijke waarden en hierop te reflecteren in een groep.

CONCEPT

MM12B1 Informatie verwerven en verwerken

Informatie verwerven en verwerken is een proces waarbij het nodig is dat leerlingen weten hoe zij op een systematisch, effectieve en efficiënte wijze informatie kunnen zoeken, vinden, waarderen, gebruiken en delen. Ze leren dat informatie niet waar hoeft te zijn; dit vergt een kritische houding.

In elke fase van het onderwijs worden steeds de volgende elementen met betrekking tot het verwerven en verwerken van informatie gekoppeld aan concrete vaardigheden; informatieprobleem formuleren, zoekstrategieën toepassen, verwerven en selecteren, verwerken, presenteren en evalueren/beoordelen.

12.1.a Bouwsteen PO

Fase 1 (po onderbouw)

Inleiding

Leerlingen leren om zelf open vragen te stellen en op zoek te gaan naar antwoorden.

Kennis en vaardigheden

Leerling leren

- inventariseren wat ze al weten;
- formuleren wat ze nog willen weten;
- antwoord te geven op wie-wat-waar-wanneer-waarom vragen;
- gericht te luisteren naar informatie die anderen mondeling delen;
- eenvoudige (beeld)bronnen te raadplegen;
- opgedane kennis en ideeën aan anderen te presenteren en/of samen te vatten.

Fase 2 (po bovenbouw)

Inleiding

Leerlingen leren hoe zij uit bronnen informatie kunnen verzamelen, selecteren, interpreteren en verwerken, om zo hun informatievraag te beantwoorden en te presenteren.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- een afgebakende informatievraag te formuleren;
- vanuit een vraag een bruikbare zoekstrategie (zoals: zoektermen en of trefwoorden) te kiezen;
- vanuit een vraag relevante bronnen te selecteren;
- verschillende soorten bronnen (zoals: historische bronnen, geschreven en ongeschreven, analoge en/of digitaal, statistische gegevens, tabellen, grafieken en/of kaarten) te raadplegen;
- uit bronnen relevante, betrouwbare informatie te halen;
- een antwoord op de informatievraag te formuleren en deze te presenteren;
- verantwoorden hoe een antwoord is gevonden (zoals: bronnen vermelden);
- op de kwaliteit van het antwoord op de vraag, het zoekproces en eigen rol met behulp van de docent te reflecteren.

12.1.b Bouwsteen VO-onderbouw

Inleiding

Leerlingen leren adequate zoekstrategie te hanteren om informatie te verzamelen, te selecteren, te interpreteren en te verwerken. Ze leren de conclusies te presenteren en het proces te evalueren.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- bepalen wat de informatiebehoefte is en daarbij zelf een concrete informatievraag te formuleren;
- een effectieve en efficiënte selectie en zoekstrategie naar bronnen uit te voeren;
- op basis van criteria meerdere bruikbare bronnen te selecteren, daaruit de relevante informatie te halen en deze informatie te vergelijken;
- bronnen en informatie uit de bronnen te beoordelen op bruikbaarheid, betrouwbaarheid en representativiteit;
- bronnen die gepubliceerd zijn in een moderne vreemde taal te raadplegen en voor het onderzoek te gebruiken;
- een beargumenteerde conclusie te trekken / antwoord te formuleren bij de informatievraag;
- een presentatie te geven die aansluit op de informatiebehoefte;
- een bronnenlijst te maken;
- zelfstandig alle stappen in het doorlopen proces te evalueren.

CONCEPT

MM12B2 Onderzoeken

Door onderzoek te doen naar historische, geografische, economische, sociale of culturele verschijnselen, leren leerlingen de wereld om hen heen steeds beter te begrijpen. Vanuit verwondering, behoefte of urgentie kunnen onderzoeksvragen ontstaan. Bij onderzoek binnen het leergebied Mens en Maatschappij kunnen de leerlingen steeds de volgende aspecten toepassen (in toenemende mate van complexiteit): een onderzoeksvraag formuleren, een onderzoeksopzet ontwerpen, data verzamelen, conclusies trekken en presenteren. Zij kennen en herkennen de overeenkomsten en verschillen met onderzoek binnen het leergebied Mens en Maatschappij en andere leergebieden.

12.2.a Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren dat je vragen kunt onderzoeken en hoe je dit kunt doen.

Kennis en vaardigheden**Leerling leren**

- (open) vragen te stellen over de wereld om hen heen;
- hoe ze een eenvoudig onderzoek kunnen uitvoeren (zoals: aan de hand van een vooraf aangereikt stappenplan);
- gegevens verzamelen om antwoorden op hun vragen te vinden;
- waarnemen en waarnemingen (in de waargenomen volgorde) beschrijven;
- een korte presentatie te geven over hun waarnemingen.

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren, vanuit een gegeven of zelf gekozen onderzoeksvraag, een onderzoek begeleid uit te voeren. Naar aanleiding van het onderzoek leren leerlingen conclusies te formuleren en deze te presenteren.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

- een onderzoekbare vraag en eenvoudige hypothese te formuleren;
- een stappenplan voor een onderzoek op te stellen en te volgen;
- op verschillende manieren gegevens te verzamelen en selecteren (zoals: het raadplegen van (historische) bronnen, observeren, interviewen en/of enquêteren);
- hoe verzamelde informatie (zoals: uit boeken, observaties, interviews of enquêtes) systematisch te verwerken (zoals: in een grafiek, kaart of tabel);
- met behulp van de verzamelde en geselecteerde gegevens een onderbouwd antwoord te geven op de onderzoeksvraag en hierbij gebruik te maken van vaktaal;
- de onderzoeksresultaten (eenvoudig) te presenteren;
- de onderzoeksresultaten te vergelijken met de hypothese;
- te reflecteren op het onderzoek en een vervolgvraag te formuleren.

12.2.b Bouwsteen VO-onderbouw**Inleiding**

Leerlingen leren een verklarende onderzoeksvraag op te stellen, deze op gestructureerde wijze te onderzoeken en de resultaten te presenteren. Ze leren te reflecteren op het proces en de uitkomst van het onderzoek.

Kennis en vaardigheden

Leerlingen leren

- een onderzoeksonderwerp te bepalen en daarbij een relevante verklarende onderzoeksvraag te formuleren.
- een onderzoeksplan op te stellen en uit te voeren, waarbij verschillende onderzoeksmethoden (begeleid) worden toegepast (zoals: het raadplegen van (historische bronnen), observeren, interviewen, enquêteren, opzetten van een experiment en/of simuleren);
- met behulp van de verzamelde en geselecteerde gegevens een onderbouwd antwoord te geven op de onderzoeksvraag;
- bronverwijzingen toe te passen;
- een presentatie te geven over het uitgevoerde onderzoek, de onderzoeksfasen daarin benoemen en antwoord geven op de onderzoeksvragen;
- te reflecteren op hun eigen rol in het uitgevoerde onderzoek en de resultaten van het onderzoek, waarbij zij ingaan op de betrouwbaarheid van de onderzoeksopzet en resultaten.

CONCEPT

MM12B3 Waarderen, redeneren en argumenteren

Leerlingen leren hoe zij verschijnselen, ontwikkelingen en/of vraagstukken kunnen waarderen op basis van feitelijke informatie en op basis van opvattingen van anderen. Ze leren hoe ze tegenstrijdige informatie en verschillende belangen kunnen afwegen. Leerlingen leren ook hoe je kunt communiceren over deze afweging: hoe je kunt laten overtuigen door argumenten van anderen en hoe je een standpunt in kunt nemen en anderen kunt overtuigen met goede argumenten.

12.3.a Bouwsteen PO**Fase 1 (po onderbouw)****Inleiding**

Leerlingen leren wat argumenten zijn en hoe je deze kunt gebruiken.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

- hoe ze onderscheid kunnen maken in voor- en tegen argumenten;
- hoe argumenten naast elkaar kunnen bestaan.

Fase 2 (po bovenbouw)**Inleiding**

Leerlingen leren hoe zij argumenten kunnen wegen, hoe zij argumenten kunnen inzetten in een redenering en dat argumenten verschillend kunnen worden gewogen.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

- hoe ze onderscheid kunnen maken tussen feitelijke informatie en meningen;
- de Mens- en Maatschappij denkwijzen in te zetten bij het formuleren van argumenten (zoals: denken in tijd en ruimte, denken in oorzaak en gevolg, denken vanuit jezelf en vanuit anderen);
- een onderbouwd (waarde)oordeel uit te spreken over de standpunten van anderen;
- kritisch te zijn ten aanzien van geuite eigen (waarde)oordelen.

12.3.b Bouwsteen VO-onderbouw**Inleiding**

Leerlingen leren hoe zij vanuit verschillende bronnen, waarden en belangen kunnen wegen. Ze leren hun mening te onderbouwen vanuit meerdere perspectieven en standpunten van anderen.

Kennis en vaardigheden**Leerlingen leren**

(m.b.t. redeneren en argumenteren)

- verbanden te leggen tussen verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken op verschillende schaalniveaus en in verschillende tijdsperiodes en deze te ordenen;
- op verschillende systematische manier belangen, waarden, motieven en standpunten te wegen;
- een eigen onderbouwd oordeel en/of mening te vormen en deze te verwoorden;
- verschillende posities in te nemen op basis van onderbouwde argumenten;
- vooronderstellingen te signaleren en te herkennen of een redenering geldig is;

- een onderbouwd oordeel uit te spreken over de oordelen en/of meningen van anderen.
- (m.b.t. waarden en beoordelen)
- te waarden en een (objectief) oordeel te geven op basis van vakkennis en/of vakgerelateerde criteria informatie, redeneringen of onderzoeksresultaten;
  - een (subjectief) oordeel te geven op basis van eigen waarden en/of belangen standpunten, maatschappelijke verschijnselen of ontwikkelingen waarden;
  - expliciet te maken welke criteria, kennis, waarden en/of belangen een rol spelen bij het waarden en oordelen;
  - zich een beeld te vormen van de waarden, belangen, kennis en ervaringen die een rol spelen bij het waarden en oordelen door henzelf en door anderen.

CONCEPT

5. AANBEVELINGEN VOOR DE BOVENBOUW

Toelichting

Hieronder volgen per vak in de bovenbouw vo de eerste voorlopige aanbevelingen. Voor de afzonderlijke vakgebieden hebben kleine groepen vakdocenten hier een bijdrage aan geleverd.

Aardrijkskunde

Algemeen

- Zorg voor een gelijke structuur van de sectoren (vmbo) en profielen (hv) waardoor doorstroming wordt verbeterend.
De structuur van de sectoren in het vmbo en de profielen in het vmbo is niet gelijk, dat bemoeilijkt een logische doorstroming. Zorg bij een herziening voor een eenduidige structuur.

Inhouden

- Zorg voor een gelijke structuur in de examenprogramma's vmbo, havo en vwo om doorstroming beter te maken.
Vmbo werkt vanuit eigen regio naar hoger schaalniveau voor zes thema's met meerdere regionale contexten op het hoogste schaalniveau. Breng het aantal regio's in vmbo terug. Hv werkt vanuit mondiaal schaalniveau via regionale contexten naar eigen regio en past daar relevante inhouden op toe. Kies een eenduidige opbouw.
- Werk de maatschappelijke vraagstukken (Globalisering, Duurzaamheid en Technologie) in samenhang uit met de huidige examenprogramma's en zorg ervoor dat ze herkenbaar terugkomen in de examenprogramma's bijvoorbeeld d.m.v. symbolen.
De maatschappelijke thema's zijn al herkenbaar vertegenwoordigd in de examenprogramma's in het hv: globalisering (ce en se), duurzaamheid (se vwo) en technologie (ce). In vmbo komt duurzaamheid terug bij ce en se. Technologie in mindere mate (ce) en globalisering niet. Het vergroten van de zichtbaarheid komt de samenhang ten goede.
- Werk uit hoe de geografische inhoud in het vervolgonderwijs en in de beroepscontext een rol spelen.
Geografische inhoud (inhoud/denk- en werkwijzen) wordt op veel vervolgopleidingen en in de beroepscontext toegepast maar dat is niet zichtbaar voor leerlingen in het voortgezet onderwijs. Maak de relevantie hiervan duidelijk in het examenprogramma.
- Zorg voor eenduidig taalgebruik over de niveaus en vakken heen waarbij taalgericht vakonderwijs een plaats heeft.
Het is aan te bevelen om het aanleren van geografisch taalgebruik en breder de denk- en redeneerwijzen beter af te stemmen over vakken heen (M&M en M&N).

Denk- en werkwijzen

- Breng het examenprogramma vmbo in lijn met M&N GO Aarde en denkwijzen M&N Systemen en Schaal, verhouding en hoeveelheid.
Voor een goede doorstroming van vmbo naar havo mist het examenprogramma vmbo endogene processen. Voeg dit specifieke onderdeel toe aan het examenprogramma vmbo. Dit betreft zowel kennis als denkwijzen.

- Gebruik denk- en werkwijzen M&M om stereotypen en stigmatiserende ideeën te ontcrachten/objectiveren.
Geconstateerd is dat de examenprogramma's 'technisch toetsen'. Dit leidt in voorkomende gevallen tot stereotypen en stigmatiserende ideeën. Juist de M&M-denkwijzen gericht op het persoonlijke en in relatie naar de ander (denken vanuit jezelf en anderen, denken vanuit keuzes en verantwoordelijkheden en denken in betekenis) komen nog niet goed tot zijn recht. Zorg dat de examenprogramma's meer deze M&M-denkwijzen toetsen.
- Laat het belang van Technologie zien door actief gebruik te maken van ict en data en daar mee leren omgaan via werkwijzen Informatie verwerven en verwerken (M&M) en Modelgebruik- en ontwerp (M&N) in de examenprogramma's. Gebruik daarvoor zowel de techniek (GIS) als inhoud Serious gaming om de doelstellingen te halen.
Het gebruik van Technologie zoals verwoord in Grote opdracht Technologie biedt veel kans binnen de examenprogramma's Aardrijkskunde toegepast te kunnen worden. Het is aan te bevelen om ruimte in het examenprogramma te reserveren voor Technologie in de breedste zin.

Vakspecifiek

- Formuleer leerdoelen (eindtermen) voor de bovenbouw waarin het integratieve karakter tussen mens- (sociale geografie) en natuurvakken (fysische geografie) terugkomt.
De samenhang tussen M&M en M&N wordt het best verwoord in de relatie mens-natuur zoals deze is beschreven in de visies beider leergebieden. Er is wederzijdse beïnvloeding die gekenmerkt wordt door ruimtelijke aspecten en gevolgen en dit dient als zodanig terug te komen in de examenprogramma's.
- Formuleer leerdoelen die verbonden zijn met een opbouwend geografisch wereldbeeld waarin regio's (op verschillende schaalniveaus) een plaats hebben.
Een opbouwend wereldbeeld komt tot stand door een verbredende en verdiepende combinatie van kennisinhouden met denk- en werkwijzen uit de leergebieden. Het is aan te bevelen om geografisch wereldbeeld een duidelijkere plaats te geven in het examenprogramma.

Economische vakken

Toelichting: het gaat hieronder om economische vakken, bestaande uit economie vmbo en economie en bedrijfseconomie havo & vwo.

Algemeen

- Maak bij een eventuele vernieuwing van de examenprogramma's voor economie vmbo, economie havo/vwo en bedrijfseconomie havo/vwo duidelijk hoe het programma zich verhoudt tot de andere M&M-vakken. Daarbij kan specifiek gekeken worden naar de thema's uit de Grote Opdrachten en de gemeenschappelijke denkwijzen en werkwijzen.
- Stem definities van de gemeenschappelijke M&M-concepten en begrippen die bij de vakvarianten van de economische vakken worden gebruikt af met de definities die bij de andere M&M-vakken worden gebruikt. Maak in voorkomende gevallen duidelijk wat het 'eigene' van de economische vakken is in de beschrijving van het betreffende concept/begrip.
- Streef naar een identiek begrippenkader als het gaat om handelingswerkwoorden in combinatie met toetsvragen (uitleggen, toelichten etc.).
- Zorg voor eenduidig taalgebruik over de niveaus en vakken heen waarbij taalgericht vakonderwijs een plaats heeft.

Inhouden

- Pas waar mogelijk de inhouden van de Grote Opdrachten toe in de programma's van de economische vakken. In principe zijn de meeste grote opdrachten toepasbaar en als het gaat om de Grote Opdrachten gekoppeld aan mondiale thema's grotendeels herkenbaar voor de verschillende economische vakken.
- Schenk ook in de examenprogramma's expliciet aandacht aan de grote maatschappelijke vraagstukken globalisering (GO 9), duurzaamheid (10) en technologie (11) en gezondheid. Deze vraagstukken zouden vanuit de actualiteit en persoonlijke leefwereld van leerlingen kunnen worden benaderd.
- Maak in de examenprogramma's economische vakken (voor zover dat al niet gebeurt) zichtbaar gebruik van life events en hun financieel-economische betekenis voor het individu/ gezin. Het staat ook in de visie van M&M verwoord, dat de maatschappelijke ontwikkelingen die worden bestudeerd zoveel mogelijk bij de actualiteit en persoonlijke leefwereld moeten aansluiten.

Denkwijzen en werkwijzen

- Onderzoek of de denk en werkwijzen M&M een op een ook toepasbaar zijn voor de economische vakken of dat er toch vakspecifieke denk- en werkwijzen moeten worden toegevoegd die in andere leergebieden zijn geëxpliciteerd (denk aan wiskunde en grafische vaardigheden, maar ook modelmatig denken en werken) maar ook zaken als 'realistisch schatten van uitkomsten'.
- Schenk (voor zover dat al niet gebeurt) in de programma's economische vakken aandacht aan 'denken vanuit meerdere economische belangen' en het belang van strategisch denken. (werkgever versus werknemer, leverancier versus afnemer). Onderscheid evenwichtige en niet-evenwichtige situaties. Ga uit van toenemende abstractie richting vwo.

- Maak LOB echt onderdeel van het curriculum. Zorg dat het duidelijk zichtbaar is via een sectorspecifieke leerlijn en benoem de rol van de economische vakken en de lespraktijk nadrukkelijk. Economische vakken kunnen veel zicht bieden op het functioneren van organisaties en de mogelijke beroepen, maar ook afwegingsvraagstukken (loondienst/ ondernemerschap) zitten expliciet in het programma. Ook als het gaat om betekenisgeven hebben de economische vakken veel aanknopingspunten (zoals invulling van ondernemerschap en het daaraan betekenis geven van verschillende waarden).
- Zorg dat de drie werkwijzen van M&M herkenbaar terugkomen in de programma's van economische vakken. Bij de werkwijze 'onderzoeken' kan voor economie de koppeling gelegd worden met de onderbouwing van standpunten met (wetenschappelijk) bewijs. De werkwijze 'waarderen, redeneren en beargumenteren' kan nadrukkelijker dan nu het geval is opgenomen worden en als het gaat om typisch (bedrijfs-) economische redeneringen expliciet worden geïllustreerd.

Vak- en sectorspecifiek

- Zorg bij invulling van de examenprogramma's economie vmbo voor zichtbare aansluiting als het gaat om de programma's bedrijfseconomie en economie havo.
- Besteed in het vmbo als het gaat om het vervolgtraject naar de havo gericht naast de rekenvaardigheden aandacht aan conceptueel vermogen en het komen tot meer redeneren vanuit verschillende perspectieven.

Filosofie

Inhouden

- Laat het domein sociale filosofie – dat aansluit op de oogmerken van Mens en Maatschappij, Burgerschap en op de zogenaamde mondiale thema's – een verplicht domein blijven voor het CSE filosofie havo.
- Onderzoek hoe voor het havo – in aansluiting op de werk- en denkwijzen van M&M én Burgerschap, aspecten van kentheorie (als kritisch denken of oordelend vermogen) in de vaardigheden kunnen worden opgenomen.
- Laat onderzoeken hoe een (eind)examenvak filosofie voor de bovenbouw van vmbo-gt dat inhoudelijk aansluiting zoekt op grote opdrachten en bouwstenen van Mens en Maatschappij eruit kan zien, en start daar in de realisatiefase van curriculum.nu enkele pilots mee.
- Laat onderzoeken of en hoe in beroepsprofielen zoals bijvoorbeeld Zorg en Welzijn en Horeca keuzedelen kunnen worden ontwikkeld waarin filosofische / beroepsethische invalshoeken worden gecombineerd met kritisch denken als een voortzetting van de denk- en denkwijzen M&M.

Denkwijzen en denkwijzen

- Laat onderzoeken of en hoe de denk- en denkwijzen zoals die gespecificeerd zijn voor het leergebied Mens en Maatschappij voldoende aansluiten bij wat van leerlingen die het vak filosofie in de bovenbouw kiezen wordt verwacht.
- Laat onderzoeken of en hoe ook voor filosofie ijkmaten voor productief taalgebruik en vakspecifieke geletterdheid kunnen worden uitgewerkt die het voor leerlingen, docenten en anderen helder maakt, welke taalniveaus en -registers er bij filosofisch denken en werken op welk niveau gevraagd worden.

Geschiedenis

Inhouden

- Gebruik het model zoals dat door het ontwikkelteam M&M ontwikkeld is als leerstofkeuzeinstrument, óók voor de constructie van eindexamenprogramma's havo en vwo en in mindere mate ook het vmbo.
- Overweeg daarbij de behandeling van inhoud, zoals omschreven door GO7 (Macht en gezag) in alle programma's verplicht te stellen.
- Zorg er daarbij voor dat de vakken (en vakverenigingen) geschiedenis en maatschappijleer duidelijkheid scheppen over het gebruikte vocabulaire rond staatsinrichting en een heldere 'boedelverdeling' afspreken over het behandelen van de wording (geschiedenis) en de werking (maatschappijleer) van de democratische rechtsstaat.
- Handhaaf de ontstane verschillen in behandelde / getoetste tijdvakken tussen de (eind)examenprogramma's vmbo, havo en vwo.
- Laat het programma voor het CSE geschiedenis in vmbo-gt op hoofdlijnen intact, maar verbind dit wel meer nadrukkelijk met het te ontwikkelen chronologische referentiekamer, om zo de horizontale doorstroom (het 'stapelen') te verbeteren.

Denkwijzen en werkwijzen

- Laat onderzoeken hoe de denk- en werkwijzen zoals die gespecificeerd zijn voor het leergebied M&M zich precies verhouden tot bij wat van leerlingen die het vak geschiedenis in de bovenbouw kiezen aan vaardigheden wordt verwacht.
- Laat onderzoeken met welke denkwijze(n), de toekomst annex het denken in scenario's ingang kan vinden in het geschiedenisonderwijs c.q. in de historische vaardigheden.
- Onderzoek, of en hoe ook voor het vak geschiedenis ijkmaten te ontwikkelen zijn voor de reëel te verwachten taalproductie van leerlingen in verschillende sectoren en in verschillende jaarlagen.

Maatschappijleer, maatschappijkunde, maatschappijwetenschappen

Toelichting: waar gesproken wordt van maatschappijleer, heeft dit betrekking op alle vakvarianten in de bovenbouw (maatschappijleer, maatschappijkunde, maatschappijwetenschappen) tenzij dat specifiek is aangegeven.

Algemeen

- Maak bij een eventuele vernieuwing van de examenprogramma's duidelijk hoe deze programma's zich verhouden tot de andere M&M vakken. Daarbij kan specifiek gekeken worden naar de thema's uit de Grote Opdrachten (GO) en de gemeenschappelijke denkwijzen en werkwijzen.
- Stem definities van de gemeenschappelijke M&M concepten en begrippen die bij maatschappijleer worden gebruikt af met de definities die bij de andere M&M vakken worden gebruikt. Maak in voorkomende gevallen duidelijk wat het 'eigene' van maatschappijleer is in de beschrijving van het betreffende concept/begrip (met name vanuit een politicologische en sociologische invalshoek).
- Zorg waar mogelijk dat de Grote Opdrachten en bouwstenen van het leergebied burgerschap, in relatie met die van het leergebied M&M, geborgd worden in de programma's van maatschappijleer.
- Benut de functie van maatschappijleer als gemeenschappelijke basis (op havo/vwo binnen de maatschappijprofielen). Het gemeenschappelijke vak maatschappijleer is immers als enige M&M vak verplicht voor alle leerlingen in de bovenbouw van vmbo en havo/vwo.
- Neem de actualiteit expliciet op in de examenprogramma's van maatschappijleer. Actualiteit heeft nu alleen binnen het programma maatschappijwetenschappen hv expliciet een plek.

Inhouden

- Pas waar mogelijk de inhouden van de Grote Opdrachten toe in de programma's van maatschappijleer. Deze zijn alle toepasbaar en grotendeels herkenbaar binnen maatschappijleer. Voor maatschappijwetenschappen (recent vernieuwd) kunnen de GO gekoppeld worden aan de structuur van de hoofdconcepten (en vraagstukken): *vorming, verhouding, binding, en verandering*.
- Schenk aandacht aan de grote maatschappelijke vraagstukken globalisering (GO 8), duurzaamheid (9) en technologie (10). Deze Grote Opdrachten kunnen het betekenisvolle karakter van maatschappijleer versterken.
- Leg bij maatschappijleer expliciet relaties tussen de theorie (met soms abstracte concepten en structuren) en het persoonlijke leven en de maatschappelijke actualiteit.

Denkwijzen en werkwijzen

- Integreer in algemene zin de denkwijzen van M&M in de vakvarianten voor maatschappijleer. Deze denkwijzen sluiten goed aan bij maatschappijleer.

- Schenk bij maatschappijleer met name ook aandacht aan 'denken vanuit meerdere perspectieven' en 'denken vanuit jezelf en de anderen'.
- Geef bij maatschappijleer invulling aan het denken in betekenisgeving, in die zin dat er een relatie gelegd wordt met het nadenken over studiekeuze, loopbaan en arbeidsproces. Hier ligt ook een verbinding met burgerschap.
- Zorg dat de drie werkwijzen van M&M herkenbaar terugkomen in de programma's van maatschappijleer. Bij de werkwijze 'onderzoeken' kan voor maatschappijwetenschappen de koppeling gelegd worden met de onderbouwing van standpunten met (wetenschappelijk) bewijs. De werkwijze 'waarderen, redeneren en beargumenteren' kan nadrukkelijker dan nu het geval is opgenomen worden.

Vak- en sectorspecifiek

- Zorg bij de invulling van maatschappijleer en maatschappijkunde in het vmbo voor een betere aansluiting met maatschappijleer en maatschappijwetenschappen in het havo/vwo. Dit om de doorstroming vanuit het vmbo naar havo/vwo te verbeteren. De concepten en thema's uit de Grote Opdrachten en de voorgestelde denkwijzen en werkwijzen kunnen hierbij richting geven.
- Schenk bij maatschappijleer in het vmbo meer aandacht aan specifieke denkwijzen. In de preambule van het programma is er wel aandacht voor informatieverwerking, maar nauwelijks voor toepassing.

BIJLAGE 1: BEGRIPPENLIJST

Aspecten

Facetten van de werkelijkheid.

Verschijselen, gebeurtenissen en vraagstukken kunnen worden ontrafeld door verschillende aspecten te bestuderen (zoals economische-, sociale-, politieke- of culturele aspecten). Binnen het leergebied komen de verschillende aspecten aan bod en wordt tegelijkertijd gekeken hoe deze aspecten samenhangen.

Bouwsteen

De bouwstenen bevatten een vertaling van de grote opdrachten in wat leerlingen per fase aan kennis (kennen) en vaardigheden (kunnen) nodig hebben.

Bouwstenen laten zien welke kennis en vaardigheden leerlingen nodig hebben in het licht van de visie en grote opdrachten. Iedere bouwsteen wordt uitgewerkt op drie niveaus (po-onderbouw, po-bovenbouw, vo-onderbouw. Voor vo-bovenbouw zullen adviezen worden geformuleerd.

Brede vaardigheden

Vaardigheden die leerlingen goed voorbereiden op deelname in de maatschappij.

Binnen Curriculum.nu onderscheiden we drie groepen brede vaardigheden: manieren van denken en handelen (creatief denken en handelen, probleemoplossend denken en handelen, kritisch denken), manieren van omgaan met anderen (communiceren, samenwerken, sociale en culturele vaardigheden) en manieren van jezelf kennen (ondernemend denken en handelen, oriëntatie op jezelf je studie en je loopbaan, zelfregulering).

Concepten

De (abstracte) kernbegrippen van het leergebied die een kader vormen voor de kennisopbouw in het leergebied.

Te denken valt aan: principes, beginselen, theorieën, ideeën, beelden, wetten, structuren, ordeningen of systemen. Varianten: vakconcepten (kenmerkend voor een schoolvak)

Contexten

Contexten: betekenisvolle situaties (zoals: (maatschappelijke-) vraagstukken, ontwikkelingen of verschijnselen).

Het kan daarbij gaan om situaties die op zichzelf waardevol zijn (bijvoorbeeld: leerlingen bezoeken een natuurgebied of een oorlogsmonument).

Het kan ook gaan om situaties waarin een bepaald concept, denkwijze en/of vaardigheid een bedoelde betekenis krijgt (bijvoorbeeld: leren over voeding in de context van 'gezondheid' of van 'duurzaamheid').

Denkwijzen

Manieren van kijken, ordenen en/of redeneren.

Grote Opdracht

Een grote opdracht beschrijft de kern van wat leerlingen vanuit het perspectief van het leergebied nodig hebben om de wereld te kunnen begrijpen (kennis) en om in die wereld adequaat te kunnen handelen (vaardigheden).

De Grote Opdrachten beschrijven wat leerlingen in het leergebied leren vanuit de drie doelen van onderwijs: socialisatie, kwalificatie en persoonlijke ontwikkeling. Bij de leergebieden Mens en Maatschappij & Mens en Natuur beschrijven de Grote Opdrachten de kennis (de vaardigheden binnen het leergebied worden apart beschreven).

Perspectieven

Hier gebruikt als: bekeken vanuit een bepaalde invalshoek.

De perspectieven worden gebruikt in de zin van 'benaderingswijzen' (bijvoorbeeld: kijken vanuit een 'politiek perspectief', 'economisch perspectief', 'cultureel perspectief' of 'sociaal perspectief'). 'Perspectief' kan ook worden gebruikt in de zin van 'invalshoek' van een individu of groep (in combinatie met standplaatsgebondenheid: de tijd en plaats waar vanuit iemand denkt of redeneert). In dit document wordt dan 'denken vanuit anderen' gebruikt.

Referentiekader

De kennis die het mogelijk maakt om verschijnselen, ontwikkelingen en vraagstukken in een context te plaatsen (bij Mens en Maatschappij is dit een geografische en historische context).

Denk aan kennis van chronologie en de kennis die nodig is om je een wereldbeeld te vormen.

Samenhang

Een samenhangend curriculum omschrijven we als een onderwijsprogramma dat voor leerlingen:

- goed georganiseerd is en bewust ontworpen om het leren te stimuleren,
- geen inhoudelijke gaten of nodeloze herhalingen bevat, en
- uitgelijnd is tussen lessen, vakken, leergebieden en onderwijssectoren.

Varianten: horizontale samenhang (tussen schoolvakken of leergebieden), verticale samenhang (doorlopende leerlijnen tussen sectoren: po-vo).

Vaardigheid

Denk- of werkwijzen die geoefend en toegepast kunnen worden en waar een leerling zich door oefening in kan bekwamen.

Binnen Curriculum.nu worden vaardigheden op verschillende niveaus gedefinieerd: brede of generieke vaardigheden (voor alle leergebieden), vaardigheden binnen het leergebied (voor het hele Mens en Maatschappij leergebied) en vakvaardigheden.

Vakbegrip

(Of vakinhoudelijk begrip:) binnen een schoolvak gebruikt begrip.

Variant: er wordt ook wel gesproken over vaktaal, de taal die leerlingen gebruiken als ze met het schoolvak bezig zijn. Idealiter gaan leerlingen vakbegrippen ook gebruiken in de omgangstaal.

Vakinhoud

De leerstof (kennis, vaardigheid of een combinatie) die behoort tot een schoolvak.

Visie

De visie geeft aan hoe het leergebied bijdraagt aan wat leerlingen in het po en vo nodig hebben met het oog op hun leren, werken en leven in de toekomstige samenleving.

De visie geeft onder meer een afbakening van het leergebied (inhoud en reikwijdte); hoe het leergebied kan bijdragen aan de drie hoofddoelen van onderwijs (kwalificatie, socialisatie en persoonlijke vorming); wat de samenhang is tussen de disciplines binnen het binnen het leergebied; wat de samenhang is met andere leergebieden; wat de samenhang is tussen brede vaardigheden en de kennis en vaardigheden in het leergebied.

Werkwijzen

Voor het leergebied kenmerkende handelingen en activiteiten.

BIJLAGE 2: TOELICHTING BIJ RELATIE VAARDIGHEDEN MENS & MAATSCHAPPIJ EN BREDE VAARDIGHEDEN

nummer	M&M-denkwijzen en werkwijzen	A. manieren van denken en handelen	B. manieren van jezelf kennen	C. manieren van omgaan met anderen
MM11B1	Denken in tijd en ruimte.	<p>A1. Kritisch denken A2. Creatief denken en (praktisch) handelen A3. Probleemoplossend denken en (praktisch) handelen</p> <p>A1 <i>Het vermogen om zelfstandig te komen tot weloverwogen en beargumenteerde oordelen en beslissingen.</i></p> <p>Door een situatie te plaatsen in de tijd en ruimte, ontstaat er een genuanceerder beeld. Vanuit die nuance kunnen leerlingen hun oordeel of beslissing beter overwegen dan wel beargumenteren.</p>	<p>B1. Zelfregulering B2. Ondernemend denken en handelen B3. Oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan</p>	<p>C1. Sociale en culturele vaardigheden C2. Samenwerken C3. Communicatie</p> <p>C1 <i>Het vermogen om effectief te kunnen leren, werken en leven met mensen van verschillende etnische, sociale en culturele achtergronden.</i></p> <p>Door een situatie te bekijken vanuit de plaats en tijd waarin het zich afspeelde of afspeelt, leren leerlingen genuanceerder kijken naar de keuzes en beslissingen van mensen in andere tijden en op andere plaatsen.</p>

MM11B2	Denken vanuit meerdere perspectieven.	<p><i>A3 Het vermogen om een probleem te (h)erkennen, tot een plan te komen en het probleem (praktisch) op te lossen.</i></p> <p>Door vanuit meerdere perspectieven te kijken, krijgen leerlingen een completer beeld van een probleem of een situatie. Vanuit deze probleemanalyse kunnen zij vervolgens werken aan een plan waarin meerdere perspectieven worden meegenomen.</p>		
MM11B3	Denken vanuit jezelf en vanuit anderen.	<p><i>A3 Het vermogen om een probleem te (h)erkennen, tot een plan te komen en het probleem (praktisch) op te lossen.</i></p> <p>Door een situatie te bekijken vanuit meerdere standpunten, kunnen leerlingen problemen die aan een situatie ten grondslag liggen, (beter) doorzien. Vanuit deze probleemanalyse kunnen zij vervolgens komen tot een plan van aanpak.</p>	<p><i>B1 Het vermogen om zelfstandig te handelen en daarvoor verantwoordelijkheid te nemen in de context van een bepaalde situatie en/of omgeving, rekening houdend met de eigen capaciteiten. Daarvoor is het nodig zicht te hebben op de eigen doelen, motieven en capaciteiten.</i></p> <p>Door na te denken over eigen motieven en onderliggende waarden en deze te vergelijken met die van anderen, kunnen leerlingen reflecteren op hun handelen.</p>	<p><i>C1 Het vermogen om effectief te kunnen leren, werken en leven met mensen van verschillende etnische, sociale en culturele achtergronden.</i></p> <p>Door een situatie te bekijken door de ogen van anderen, leren leerlingen genuanceerder kijken naar het leven van anderen.</p> <p><i>C2 Het vermogen om gezamenlijk een doel te realiseren en anderen daarbij aan te vullen en te ondersteunen.</i></p> <p>Door te weten hoe anderen aankijken tegen situaties, leren</p>

				<p>leerlingen hoe zij hun eigen ideeën te verrijken met die van anderen.</p> <p><i>C3 Het vermogen doelgericht boodschappen over te brengen en te begrijpen.</i></p> <p>Door te verwoorden wat je denkt en waarom je tot die gedachten komt, door anderen te bevragen naar hun ideeën en onderliggende waarden, leren leerlingen zichzelf en anderen beter te begrijpen.</p>
MM11B4	Denken in overeenkomsten en verschillen.	<p><i>A2 Het vermogen om nieuwe en/of ongebruikelijke maar (praktisch) toepasbare ideeën voor vraagstukken te vinden.</i></p> <p>Door een situatie te vergelijken met situaties uit het verleden of situaties in andere gebieden, kunnen leerlingen vraagstukken op een nieuwe manier bekijken. Zo ontstaan nieuwe ideeën.</p>		<p><i>C1 Het vermogen om effectief te kunnen leren, werken en leven met mensen van verschillende etnische, sociale en culturele achtergronden.</i></p> <p>Door eigen situaties te vergelijken met situaties van mensen met andere achtergronden, kunnen leerlingen situaties op een nieuwe manier bekijken.</p>
MM11B5	Denken in oorzaken en gevolgen.	<p><i>A1 Het vermogen om zelfstandig te komen tot weloverwogen en beargumenteerde oordelen en beslissingen.</i></p> <p>Door situaties te analyseren in termen van oorzaken en</p>	<p><i>B2 Het vermogen om kansen te zien en te benutten. Hierbij is het belangrijk om grenzen te verleggen, iets nieuws te scheppen en iets (duurzaams) voort te brengen dat tot de kwaliteit van leven bijdraagt.</i></p>	<p><i>C1 Het vermogen om effectief te kunnen leren, werken en leven met mensen van verschillende etnische, sociale en culturele achtergronden.</i></p> <p>Door te denken over de oorzaken van verschillen</p>

		gevolgen, kunnen leerlingen beter argumenteren waarom een beslissing moet worden genomen. Daarbij speelt de voorgeschiedenis een rol en spelen de (bedoelde en onbedoelde) gevolgen van de beslissing een rol.	Door na te denken over oorzaken en gevolgen, worden leerlingen uitgedaagd om met ideeën te komen die gewenste gevolgen gaan brengen.	tussen mensen met andere achtergronden, leren leerlingen deze verschillen te duiden. Begrip voor verschillen kan ertoe leiden dat samenwerken en leren van elkaar effectiever verloopt.
MM11B6	Denken vanuit keuzes en verantwoordelijkheden.	<p><i>A2 Het vermogen om nieuwe en/of ongebruikelijke maar (praktisch) toepasbare ideeën voor vraagstukken te vinden.</i></p> <p>Door vraagstukken te bekijken vanuit scenario's voor de toekomst, komen leerlingen tot verschillende ideeën om met vraagstukken om te gaan.</p>	<p><i>B1 Het vermogen om zelfstandig te handelen en daarvoor verantwoordelijkheid te nemen in de context van een bepaalde situatie en/of omgeving, rekening houdend met de eigen capaciteiten. Daarvoor is het nodig zicht te hebben op de eigen doelen, motieven en capaciteiten.</i></p> <p>Door na te denken over verantwoordelijkheden, leren leerlingen na te denken over hun rol in de samenleving.</p> <p><i>B2 Het vermogen om kansen te zien en te benutten. Hierbij is het belangrijk om grenzen te verleggen, iets nieuws te scheppen en iets (duurzaams) voort te brengen dat tot de kwaliteit van leven bijdraagt.</i></p> <p>Door na te denken over je eigen rol, kun je worden uitgedaagd om initiatief te nemen om die</p>	<p><i>C2 Het vermogen om gezamenlijk een doel te realiseren en anderen daarbij aan te vullen en te ondersteunen.</i></p> <p>Door keuzes niet alleen te zien als individuele- maar ook als collectieve beslissingen, waarin mensen een gezamenlijke verantwoordelijkheid dragen, leren leerlingen hoe maatschappijen doelen te realiseren.</p>

			<p>verantwoordelijkheid op je nemen en iets voort te brengen dat aan de kwaliteit van leven bijdraagt.</p> <p><i>B3 het vermogen om eigen talenten en mogelijkheden te (her)kennen en passende studie en loopbaanmogelijkheden te verkennen.</i></p> <p>Door na te denken over je eigen mogelijkheden en talenten en deze te vergelijken met studies en banen, kunnen leerlingen een studie/loopbaan kiezen die bij hen past.</p>	
MM11B7	Denken in betekenis.		<p><i>B1 Het vermogen om zelfstandig te handelen en daarvoor verantwoordelijkheid te nemen in de context van een bepaalde situatie en/of omgeving, rekening houdend met de eigen capaciteiten. Daarvoor is het nodig zicht te hebben op de eigen doelen, motieven en capaciteiten.</i></p> <p>Door (filosofische) vragen te stellen en met anderen te onderzoeken hoe we gebeurtenissen al dan niet een betekenis kunnen geven,</p>	

			krijgen leerlingen zicht op hun motieven.	
MM12B1	Informatie verwerven en verwerken.	<p><i>A1 Het vermogen om zelfstandig te komen tot weloverwogen en beargumenteerde oordelen en beslissingen.</i></p> <p>Door zelf een informatievraag te formuleren en door zelfstandig informatie te verwerven en verwerken, kunnen leerlingen komen tot weloverwogen en beargumenteerde oordelen en beslissingen.</p> <p><i>A2 Het vermogen om nieuwe en/of ongebruikelijke maar (praktisch) toepasbare ideeën voor vraagstukken te vinden.</i></p> <p>Door informatie (uit verschillende bronnen) te combineren kunnen leerlingen op nieuwe ideeën komen.</p>		<p><i>C3 Het vermogen doelgericht boodschappen over te brengen en te begrijpen.</i></p> <p>Door informatie te ordenen en zo te presenteren dat deze aansluit op een vooraf gekozen doelgroep, leren leerlingen hun boodschap beter over te brengen.</p>
MM12B2	Onderzoeken.	<p><i>A1 Het vermogen om zelfstandig te komen tot weloverwogen en beargumenteerde oordelen en beslissingen.</i></p> <p>Door (onderzoeks-)vragen te stellen, leren leerlingen hoe kennis tot stand komt en hoe</p>		<p><i>C1 Het vermogen om effectief te kunnen leren, werken en leven met mensen van verschillende etnische, sociale en culturele achtergronden.</i></p> <p>Door (enquête-)vragen te leren stellen aan mensen, leren leerlingen hoe je erachter komt</p>

		<p>kennis een oordeel of beslissing kan ondersteunen.</p> <p><i>A2 Het vermogen om nieuwe en/of ongebruikelijke maar (praktisch) toepasbare ideeën voor vraagstukken te vinden.</i></p> <p>Door (onderzoeks-)vragen te stellen, leren leerlingen op nieuwe manieren te kijken naar vraagstukken.</p> <p><i>A3 Het vermogen om een probleem te (h)erkennen, tot een plan te komen en het probleem (praktisch) op te lossen.</i></p> <p>Door (onderzoeks-)vragen te stellen, leren leerlingen hoe zij de kern van een probleem kunnen identificeren.</p>		<p>hoe iemand denkt of wat iemand weet.</p>
MM12B3	<p>Waarderen, redeneren en argumenteren.</p>	<p><i>A1 Het vermogen om zelfstandig te komen tot weloverwogen en beargumenteerde oordelen en beslissingen.</i></p> <p>Door te leren hoe je kunt waarderen, redeneren en argumenteren, leren leerlingen hun oordelen en beslissingen toe te lichten.</p>	<p><i>B1 Het vermogen om zelfstandig te handelen en daarvoor verantwoordelijkheid te nemen in de context van een bepaalde situatie en/of omgeving, rekening houdend met de eigen capaciteiten. Daarvoor is het nodig zicht te hebben op de eigen doelen, motieven en capaciteiten.</i></p> <p>Door het expliciteren van hun standpunt, leren leerlingen</p>	<p><i>C1 Het vermogen om effectief te kunnen leren, werken en leven met mensen van verschillende etnische, sociale en culturele achtergronden.</i></p> <p>Door het luisteren naar argumenten van anderen, leren leerlingen hoe divers mensen kunnen denken.</p>

			verwoorden vanuit welke motieven zij handelen.	<i>C3 Het vermogen doelgericht boodschappen over te brengen en te begrijpen.</i> Door te argumenteren leren leerlingen hun boodschap over te brengen aan hun doelgroep.
--	--	--	--	--

CONCEPT

BIJLAGE 3: BRONNENLIJST

Béneker, T. (2018). Toekomstgericht onderwijs in de maatschappijvakken. Een vakdidactisch perspectief vanuit aardrijkskunde, economie, geschiedenis, levensbeschouwing en maatschappijleer. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Boxtel, C. van, Boersen, M., Mulder, B.J., Nieuwelink, H., Riessen, M. van, Steenstra, C., & Straaten, D. van. (2009a). De kennisbasis nader bekeken. Een analyse van de kennisbases aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappijleer. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Boxtel, C. van, Bulthuis, H., Goudsmit, H., Hooghuis, F., Mulder, B.J., Smulders, P., Stam, C., ... & Weme, B. de (2009b). Vakintegratie in de mens en maatschappijvakken. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Bruning, L., & Michels, B. (2013). Concept-contextvenster: Zicht op de wisselwerking tussen concepten en contexten in het bèta-onderwijs. Enschede: SLO.

Commissie Historische en maatschappelijke vorming (2001). Verleden, heden en toekomst. Advies van de commissie historische en maatschappelijke vorming. Enschede: SLO.

Curriculum.nu (2017): Technologie in de leergebieden: Advies over de positie van Techniek en Technologie in primair en voortgezet onderwijs. Den Haag: Curriculum.nu (i.s.m. SLO).

Curriculum.nu (2018): Handreiking brede vaardigheden. Den Haag: Curriculum.nu (i.s.m. SLO).

De Groot-Reuvekamp, M.J. (2017). Improving pupils' understanding of historical time in primary school. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Gelinck, C., Noordink, H., Kaap, A. van der, Marsman, P., Visser, A., Elzen, M. den, ... & Sikkens, M. (2017). Mens en maatschappij. In E. Folmer, E. Koopmans - van Noorel, & W. Kuiper (Reds.), Curriculumspiegel (pp. 292-342). Enschede: SLO.

Graft, M. van, Klein Tank, M., & Beker, T. (2016). Wetenschap & technologie in het basis- en speciaal onderwijs: Richtinggevend leerplankader bij het leergebied Oriëntatie op jezelf en de wereld. Enschede: SLO.

Huijgen, T. (2018). Balancing between the present and the past. Promoting students' ability to perform historical contextualization. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2006). Kerndoelen primair onderwijs. Den Haag: Ministerie van OCW.

National Council for the Social Studies (2013). Crosscutting concepts. Silverspring, Ma: NCCS.

<http://www.nextgenscience.org/sites/default/files/Appendix%20G%20-%20Crosscutting%20Concepts%20FINAL%20edited%204.10.13.pdf>

National Council for the Social Studies (2010). National Curriculum Standards for Social Studies: A Framework for Teaching, Learning, and Assessment. Silverspring, Ma: NCCS. <https://www.socialstudies.org/standards/curriculum>

National Research Council. (2012). A framework for K-12 science education: Practices, crosscutting concepts, and core ideas. Washington D.C.: National Academies Press. <http://www.nextgenscience.org/>

Onderbouw-VO (2006). Karakteristieken en kerndoelen voor de onderbouw. Zwolle: Onderbouw-VO.

Sinnige, A. (2018). Historisch bewustzijn op de basisschool. Geschiedenis voor groep 1 tot en met 8. Assen: Gorcum BV.

SLO (2016). Kennisbasis mens & maatschappijvakken. Een eerste verkenning (Interne publicatie). Enschede: SLO.

SLO (2017). Mens & maatschappij: Vakspecifieke trendanalyse 2017. Enschede: SLO.

Tuithof, H. (red.) (2018). Wat werkt als je samenwerkt: Voorbeelden van samenwerking tussen gammavakken. Amsterdam: Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken.

Van Straaten, D. (2018). Connecting Past, Present and Future: The enhancement of the relevance of history for students. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Vakvisies

Vakvisies van de vakverenigingen Mens en Maatschappij zijn te raadplegen: <https://curriculum.nu/actueel/visies-vakverenigingen-mens-maatschappij/>